

Д-Р ГУРЕВИЧ

Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни ¹⁾

IV

В книзі „Етюды о природе человека“ Мечников описав ті численні дисгармоничні явища в організації і функції полового апарату, від котрих так сильно терпить сучасна людина: болісні й неестетичні менструації, муки пологів, невідповідність між половою дійшлістю і дійшлістю цілого організму, нерівномірний в часі розвиток різних полових функцій, велике межичасся між настанням полової дійшлості і одруженням, дисгармонія в полових зносинах чоловічини й жінчини і інші дисгармонії, що протягаються від наймолодшого до найстаршого віку.

До всіх цих дисгармоній, що коріняться і в біологічній недосконалості організму і в умовах соціального оточення, можна додати ще одну дисгармонію полового життя, майже цілком творену соціальним оточенням: це вельми нині поширені венеричні недуги, які, за висловом славного лікаря Альфреда Фурнье „разом з алкоголізмом і туберкульозом можна назвати чумою нашого часу“.

Коли виключити м'який шанкр — бо це є найменш поширена венерична слабкість, яка являє собою цілком місцеве захворювання й майже завжди даєтьсявилічити протягом кількох тижнів, — то зовсім інше соціально-гігієнічне значіння мають дві інші венеричні хвороби — сифіліс (пранці) і гонорея. Їх величезна поширеність, їх тяжкі при недостатньому й недоцільному лікуванню наслідки для цілого організму, їх згубний вплив на численність народу і його здатність до труду справді таки роблять з них чуму нашого часу.

Кінцеві ХІХ і початкові ХХ століття, — з їх надзвичайним розцвітом природничих наук, медицини і головно бактеріології особливо, завдяки роботам Рикорда, Нессера, Мечникова і Таудина, що встановили різниці між сифілісом, м'яким шанкром і гонореєю і знайшли збудників цих хороб — ми винні за наукове розуміння біологічних основ венеричних слабостей. Роботи Бебеля, Кавтського (а також лікарів соціологів Блоха, Бляшко, Фішера, Камфмейера, Гротіана і ін.) розкрили найважливіше, а саме, соціальне коріння цих слабостей. „Дослідження про походження сифілісу“, пише І. Блох, ніби розкриваючи тріумфальний похід капіталізму по Європі, зв'язаний з надзвичайним поширенням венеричних слабостей, „привело мене до важли-

¹⁾ Див. „Черв. Шлях“, ч 6.

вого висновку, що сифіліс — коли мова йде про старий культурний світ — є специфічна слабкість нового часу, що з'явилася вперше в кінці XV віку". Величезний рух, в умовах зубожіння села, десятків тисяч дорослих обох статів у промислові й торгові центри, існування в цих центрах неодружених мужчин, які не можуть заснувати тут своєї сем'ї або через тяжке матеріальне становище, або, коли вони належать до заміжного населення, через бажання одружитися аж тоді, як досягнуть певного економічного і громадського становища, відповідного до їх класи; одночасне перебування в цих містах жінок із села і з бідних клас міського населення, жінок, що не мають опертя в сем'ї і суспільстві і робляться тут проститутками; поголовне слабування цих проституток на венеричні хвороби, на які, як довів Janet проститутка заслабає пересічно через чотири тижні після початку своєї професії: погане житло, здача ліжок нічліжникам, надмірне уживання алкоголю, регламентація проституції і т. д. і т. д. — все це є основні чинники в справі величезного поширення венеричних хвороб.

Остання війна дуже спричинилася до ще більшого росту венеричних хвороб: сотні тисяч молодих людей були відірвані від своїх родин. Непевність у завтрашньому дні, безнастання погроза смерті або поранення в умовах життя в шанцях, позбавлення звичних полових зносин людей одружених, жадання брати насолоду з життя підчас відпустки додому й дуже поширені через це все випадкові полові зносини — все це сприяло широкому розвитку полових хвороб в часі війни не тільки по містах, але по селах, де перше їх можна було спостерігати тільки поодинокі випадки і куди їх занесло або військо, що окупувало ці місцевості, або одружені мужчини. Напр., у Франції число сифілітиків 1922 року виносило 3.920.000 чоловіка, ц. т. охоплювало 10⁰/₀ всього населення; згідно з даними Bayet, в Бельгії після війни числено один мільйон сифілітиків, ц. т. на кожні 7 чоловіка населення 1 сифілітик. На дискусії 1925 р. про поширення сифіліса в Берліні Ленц вважав, що число сифілітиків у Берліні становить 60⁰/₀ всього дорослого мужського населення, Фрейденберг вважав, що воно не перевищує 30⁰/₀, але Ленц все таки одстоював вищу цифру — що найменше 40 — 50⁰/₀. Статистичні дані про поширення венеричних хвороб в Австрії здобуті підчас демобілізації дали такі страшні цифри, що уряд відмовився їх опублікувати — виявилось, що мало не все населення Австрії слабе на венеричні хвороби.

Проте, треба зазначити, що всі ці цифри жодним способом не можуть претендувати на точність, бо вони не базуються на правильно поставленій і розробленій статистиці венеричних хвороб, а на таких або інакших посередніх міркуваннях і висновках. Правильна статистика венеричних хвороб існує тільки в Скандинавських країнах, де лікар через 24 години мусить повідомити органи охорони здоров'я про кожний новий випадок венеричної недуги. Цифри слабування, здобуті для цих країн, просто таки катастрофічні. Так, Гауштейн для Стокгольма на підставі офіційних повідомлень 1915 року встановив, що протягом періоду полові дійшлості слабують: на сифіліс кожен п'ятий мужчина і кожна десята жінка, на гонорею кожен мужчина і кожна п'ята жінка.

Наша країна ні перед війною не мала, ні тепер не має відповідних даних про поширення венеричних хороб. Проте з цифр про звертання слабих до лікарів, також на підставі даних обслідувань полового життя багатьох груп населення ми можемо мати певне уявлення про те, як поширені у нас венеричні хороби.

Отже, згідно з даними статистичного відділу комісаріату охорони здоров'я на Україні в 1925 — 26 бюджетному році слабих на сифіліс було 110.969, з них із свіжими хоробами було 10.647. На 10.000 населення припадало 38,4 слабих. Згідно з даними Бараша 1925 р. про полове життя жінок робітниць Москви на венеричні хороби слабувало 28,8% усіх, що відповіли на анкети. Згідно з даними Гуревича і Гроссера на підставі дослідження 1926 р. на гонорею слабував один із 5 чоловіків і одна на 60 жінок, на м'який шанкр один на 38 чоловіків і одна на 111 жінок, на сифіліс один на 55 чоловіків і одна на 333 жінки. Д-р Росіянянський, аналізуючи слабування на венеричні хороби в РСФРР думає, що останніми роками слабування на сифіліс зменшилося.

Мабуть аж останніми часами з вивчення величезного клінічного матеріалу і з даних медичної статистики стало добре видно той вплив, який роблять венеричні недуги на здоров'я і роботоздатність колективу.

Перш за все цей вплив стосується, певна річ, до сифілісу, про який такий розсудливий і обережний психіатр, як Бумке каже, що на нього треба дивитися, „як на одну з головних причин виродження“.

„Я, пише Блох, порівняв би сифіліс з драмою, якої окремі акти — століття; чотири акти вже відіграні і ми знаходимося тепер на початку п'ятого“. Це порівняння і історично і що до окремого індивідуума слабкого на сифіліс дійсно цілком справедливе. Сифіліс — це драма, якої перші акти — акти найтяжчі, саме тією страшною шкідливістю для організму, з якою сифіліс проходив наприкінці XV і на початку XVI століть, коли він був занесений у Європу, — уже відіграні. Нині, завдяки величезним успіхам медицини й гігієни, ми дійшли до останнього — п'ятого акту цієї драми. Цей акт буде останній ще й тому, що наше століття буде, мабуть, тим століттям, коли буде відіграний також останній акт цієї драми, яка зветься капіталізмом і разом з якою відімруть і ті умови, що ведуть до поширення сифілісу. „Разом із нищенням капіталізму“, пише Каутський, „створяться умови, за яких жінці не доведеться продавати своє тіло для того, щоб мати змогу існувати. Таким чином, проституція втратить всякий ґрунт, будуть знищені венеричні хороби, бо з їх поширенням легко буде боротися“.

Та проте, хоч нині відбувається останній акт, завіса ще не впала і сифіліс залишається великою драмою і для раси і для окремої людини. Сифіліс є інфекційна недуга, яка охоплює цілий людський організм. Почавшись з утворення язви на тім місці, куди пройшов недуготворчий початок, він, якщо в цій ранній стадії не заглушити його енергійним лікуванням, виявляється в ряді болізних явищ на шкірі, слизових оболонках і інших органах, обертаючись з місцевого процесу в загальну недугу з болями, ломотою в усіх членах і ін. явищами. Після того, як ці первинні й вторинні явища зникнуть, настає період, коли протягом ближчих місяців або навіть років болізні явища

то слабнуть, то знов вибухають, ніби повторюючи уже минулі вторинні симптоми, або виявляючись у вигляді своєрідних опухів „гумозних узлів“, які разять і поверхневі покрови і найрізніші органи і ткани організму. До цих самих явищ пізнього періоду належать дві вельми тяжких недуги спинного й головного мозку — спинні сухоти і прогресивний параліч.

1905 року Шаудін знайшов збудника сифілісу, Вассерман, а потім інші автори встановили способи, які дають змогу робити діагнозу сифілітичним хворобам, спостерігати їх перебіг і встановити їх закінчення; ці події, а також загальний м'ягший характер, в країнах уже зачеплених сифілісом, його перебігу супроти його проявів в XV столітті, вчасне лікування живим сріблом і особливо сальварсаном, котрий часто може перервати слабість на самім її початку, методи боротьби держави і суспільства з сифілісом — все це рушило нас проти минулих століть далеко наперед. Однак його руйнівний вплив на расу ще надзвичайно великий.

Сифіліс, не вважаючи на свою поширеність, не фігурує в статистиці смертності, і безпосередньою причиною смертності навряд чи буває, але великий вплив на смертність він робить тим, що, ослаблюючи організм, він дає ґрунт для численних інших хвороб, вкорочуючи життя так, як це може робити хіба тільки ще алкоголізм. Готське товариство страхування життя збрало статистику, яка охоплює період од 60 років до 1905 року; згідно з цією статистикою, смертність серед сифілітиків виносила 168. Коли смертність усіх застрахованих взято за 100, то збільшення смертності серед осіб, які раз мали сифіліс, становила 68%.

Крім того, хоча спадкової передачі сифілісу в розумінню зародкової передачі нема, сифілітичний яд передається від матери до дитини через перехід блідої спірохети з крові матери через плаценту в кров плоду. Ця зараза буває тим певніша і тим тяжча, чим менший час між зачаттям і зараженням. В таких випадках звичайно спостерігаємо або дочасну смерть плоду (аборти і передчасні пологи), або народження доношених, але мертвих дітей, або появу живих дітей, але слабих, кволих, мало життєздатних. Згідно з даними, що подає Бляшко, у 1234 жінок, які слабували на сифіліс, на 4.175 вагітностей принесло 2171 (52%) абортів і смертей плоду хутко після родів; смертність таких дітей коливається від 19 до 72%.

Яку шкоду чинить расі сифіліс, видно хоч би з цифр, наведених для деяких країн: у Франції 1922 р. мертвонароджених дітей сифілітиків було 20.000; число викиднів спричинених сифілісом 40.000; число щорічних смертей від хвороб сифілітичного походження різних органів 80.000; 40% усіх хроніків, що звертаються по допомогу в лікарські установи, заслабли через сифіліс. В Англії прогресивних паралітиків є 18.500 чоловіків; 55% всіх глухонімих — спадкові сифілітики.

Однак вплив венеричних хвороб на расу стосується не тільки до сифіліса, але й до гонореї. Її значіння довго недооцінювали, вважаючи її нешкодливым катаром половых органів у мужчин і запальним процесом піхви і шийки матки в женщин. В останні два десятиліття цей погляд на гонорею змінився радикально. „Те, пише Гротьян,

що велика кількість випадків, коли добре лічити, цілкомвилічується, веде, на жаль, до того, що до гонорей не ставляться так серйозно, як до сифілісу, хоч небезпечність від неї не менша, як від сифілісу“

Нині відомо, що звичайний трипер сечового каналу в мужчин, який здебільшого від доброго лікування вигоюється протягом шести тижнів, часто переходить у хроничну форму. І гострий і хроничний трипер у мужчин часто має неприємні і болісні обтяження: запалення яєчок, насінних канатиків, простати, сечового міхура і нирок з дальшим загновнням в останніх, тяжкі ревматичні хвороби сугавів, сухожильних втулиць, серцевої сумки.

У женщин гонорея може спричинити катар сечового каналу, а часом і сечового міхура, і запалення Бартолінієвих залоз, що знаходяться між соромітними губами; вражає слизову оболонку шийки матки, і часто, коли процес іде вище за межі внутрішнього отвору матки і проходить у матку, яйцеводи і яєчники — викликає тяжкі, дуже болісні і часто затягнені на десятки років гострі і хроничні запальні процеси в цих органах, в пліві, що їх оточує, і в очеревині, якою вони вкриті.

На щастя перелічені обтяження в мужчин трапляються не дуже часто. Найчастішими з них і найважнішими з огляду на дальші наслідки є хвороби простати, а головню, придатків, яєчок і насінних канатиків, які заважають рухові сперматозоїдів, і через свою, здебільшого цілковиту невігойність, ведуть до повної або часткової неплідности. Так само до неплідности або цілковитої або після першої дитини в іще багато більшій мірі, ніж двобічне запалення яєчок у мужчин, ведуть процеси запалення в половых органах женщины.

З того величезний соціально-патологічний вплив, який робить гонорея на господарське життя країни, на яке вона, як пише Гротьян, впливає там, „що робить певну кількість молодих людей на довший чи коротший час нездатними до роботи; одже, гонорея подибується разів 4—5 частіше за сифіліс і часом може порушити, як і сифіліс, роботоздатність цілої військової частини або морської команди. Ця сама частість гонорей, за яку Нейсер казав, що „після кору гонорей найбільш поширена слабість“, дає нам зрозуміти і те, яку величезну шкоду чинить вона колективіві тим зменшенням народженности, яке вона з собою несе. Бекцлер показав, що після звичайної необтяженої гонорей 10% всіх шлюбів оставалися абсолютно стерильними, в 17,3% наставляла стерильність після першої дитини; після гонорей з однібічним запаленням яєчок ці цифри досягали 23,4%—13,5%, після двобічного запалення яєчок 41,7%—20,8%. Бляшко на підставі робіт Burknardt'a про поширення трипера і його наслідки в робітничих округах приходить до висновку, що на 100 вільних від гонорей шлюбів припадає пересічно 318 дітей, а на 100 гонорейних шлюбів всього 210, цеб-то одною дитиною на шлюб менше, що становить зниження народженности на 33%. Гротьян обчислює зменшення кількості народжень у наслідок гонорей на сотні тисяч. Ця шкода для господарства країни через зменшення людности збільшується ще тим, що відмінно від сифіліса, при яким можна ждати малоцінного нащадку, при гонорей, де ніякої спадкової передачі нема, народженність дуже часто зменшується коштом біологічно вельми цінних, а на думку деяких авторів навіть найпридатніших елементів.

І нарешті один із найтяжчих наслідків гонорей є бленорея новонароджених, яка розвивається тоді, коли виділення із піхви слабкої матери лучать в очі дитині під час або хутко після родів—наслідком того часто буває цілковита втрата зору. Правда, нині у всіх породільних домах вкапують в очі народженим дітям 2% розчину ляпісу, що зменшує тяжкі наслідки до мінімуму, але все таки цей захід не можна скрізь своєчасно перевести, а тому і далі велика кількість сліпих буде винна своїм нещастям гонорей батьків.

Б ще одна сторона у впливі венеричних недуг, сторона, на яку звичайно мало звертають уваги і яку Гротьян дуже стисло, але яскраво сформулював, сказавши, що „венеричні слабості роблять велику частину людности нездатною до радощів життя.“ Слід тільки подивитися на той вік, коли звичайно заслабають на венеричні недуги, зважити фізичні муки, звязані з сифілісом і деякими випадками обтяженої гонорей, душевні переживання слабих, з огляду на відношення суспільства до цих слабостей, безнастанний страх, особливо при сифілісі, що слабість виявиться знову (при гонорей цей страх також місяцями, а іноді роками не дає слабому спокою), щоб зрозуміти цю увагу Гротьяна.

Велику вагу для колектива має питання про джерела зараження венеричними хворобами, бо тільки тоді, коли ці джерела відомі, суспільство знає, яким способом боротися з лихом.

Одним із головних джерел поширення венеричних слабостей, як перше, залишається проституція; основною причиною її масового розвитку є тяжке економічне й правове становище жінки в умовах капіталістичного ладу. Жовтнева революція розкріпачила жінку, давши їй справжню рівноправність з чоловіком, змінивши форми шлюбу, приєднавши її до всіх форм будування країни, радикально змінила становище жінчини і тим утворила підвалини для ліквідації проституції. Останньому також повинні сприяти різні заходи до втягнення жінчин у всі форми радянської, професійної і ін. роботи, заходи до охорони материнства й дитинства, боротьби з дитячою безпритульністю. Все таки жіноче безробіття в нас нині досить велике й умови для існування проституції, як перше, залишаються, і шкода, яку вона робить колективові, надзвичайно велика. Проституція, як перше, вириває з колективу жінку—робітницю і майбутню мати, вона, як перше, впливає розкладово на багато сторін соціального життя, вона, як перше, загрожує колективові венеричними слабостями.

Точних цифр професійної проституції у нас нині нема, бо наше законодавство відкинуло регламентацію і реєстрацію проституції. Одначе, ряд посередніх даних говорить за те, що супроти передвійськового часу проституція в нас чисельно зменшилась. Змінився також за часів революції і соціальний склад проституції. Робітниця що-раз менше потрапляє в лави проституції. Сильний ще шар, що дає селянство, хатня прислуга. Як відбиття великих соціальних перегруповань, що відбулися в країні, в лавах проститутток опинилися дочки колишніх дворян, купців. Згідно з даними 1926 р. д-ра С. Трахтенберга соціальний склад обслідуваної від нього проституції був такий: селян 43, 1%, колишні міщани 21, 3% колишнє купецтво 14, 3%, робітнички 14, 1%, колишні дворяни 7, 1%.

Разом із тим дуже зменшилася також роля проституції, як джерела поширення венеричних слабостей. І хоч приблизно $\frac{1}{3}$ заражень венеричними слабостями падає і тепер на проституцію, все таки це на багато разів менше від тої величезної заразливості від проституції, яка була так характерна для передвоєнного періоду. Це можна пояснити, по-перше, тим, що змінилися форми полових зносин, а по друге,—свідомим ставленням більшості нашого трудящого колективу і особливо молоді до проституції. Нарешті несприятливими умовами існування самої проституції: трудність використовувати житла для проституції, суворя боротьба з держателями пристановищ для проституції, зводництвом, велика трудність в користуванні гостиницями, мебльованими кімнатами, кабінетами ресторанів і т. д. для цілів проституції—все це примушає її тулитися в надзвичайно невігідних і непривабливих для споживача місцях, як от на вулицях, підсінях, скверах і т. ін.

Разом із тим, коли зміна форм шлюбу, встановлення вільних полових зносин, негативне відношення прогресивної молоді з робітників і селян до проституції привели до зменшення ролі проституції, то з другого боку несталість вільних полових зносин, випадкові полові звязки, якими живуть холості, великий процент осіб, що живуть у шлюбі позашлюбним половим життям—переносить джерело зарази від проституції до випадкових звязків і шлюбу. Слова німецького психіатра Гельпаха про те, що „нині ми стоїм вже перед тим фактом, що „звязки“ в багато більшій мірі становлять джерело зарази, як проституція“, ніколи не були такі справедливі, як тепер. Згідно з даними показового диспансера в Москві зараження сифілісом у мужчин 1914 р. від проститутток виносило 56,9%, від випадкових знайомих, знайомих, соживиць 38,4, від жінок 1,2%; 1923—24 р. від першої групи 30%, від другої 58,9%, від жінок 10,2%. Те саме ми бачимо і з даних нашої анкети: перед 1913 р. головним джерелом зараження венеричними слабостями була в мужчин проституція; вона виносила 60% всіх заражень, 40% припадало на випадкові звязки. Починаючи з 1914 р. аж до 1925 р. зараження по лінії проституції безнастанно падає, доходячи до 14,9% в 1925 р. Одночасно з тим, як у мужчин так у женщин іде безнастанне збільшення заражень від випадкових звязків, підіймаючись у мужчин від 40% періоду перед 1913 р. до 77,2% періоду з 1922—25 р.; також безнастанно збільшується процент зараження від чоловіків і жінок, підіймаючись у мужчин з 0 передвоєнного періоду до 7,8% періоду 1922—25 р. Так утворюється нова ще страшніша небезпека заносу венеричних хороб в сем'ю і вільні полові стосунки з усією трагедією і всім тим тяжким тягарем, якими венеричні слабості обтяжують життя колективу.

Одна з важливих сторін сучасного полового життя, тісно звязана з здоров'ям колективу, особливо його жіночої частини, з чисельністю народу, а значить і економікою країни—це є боротьба з народженням дітей, до якої так багато вдається сучасне людство.

Було б помилкою думати, що заходи проти народження дітей є винахід сучасної культурної людини, яка намагається обернути полове життя в самоціль, в саму тільки насолоду. Навряд чи ще в якій іншій сфері полового життя так ясно виявляється вплив економіч-

них і соціальних чинників, як у тій, що зв'язана з появою на світ нових істот. Це зазначив ще Маркс в першому томі „Капітала“, де він писав, що всякий історичний спосіб продукції має свій окремий історичний закон народонаселення і що кількість народжень і є в певній залежності від рівня зарібної плати. Відомий у Германії статистик доктор Ресле в одній статті 1925 року показує, як у германських містах у період з 1920 по 1924 рік, одночасно з падінням німецької валюти, ішло швидко зменшення числа зачать і народжень.

Вже вивчення первісної культури свідчить про велике поширення штучного викидня у первісних народів. Бажання людини визначити число своїх нащадків, не залишаючи цієї справи випадкові, являє собою одну з тих численних розумних дій, які людина протиставить стихійній природі. Ні з біологічного, ні з економічного погляду, — якщо тільки заходи боротьби з народженням дітей не чинять шкоди організмові жінщини або народів, через зменшення людности, — в цих заходах нічого негативного нема. Питання про народженність, принаймні для нашої країни, нині треба розв'язувати з погляду того, яку кількість дітей можна нині виховати без зниження життєвого рівня всього населення, а також з огляду на те, скільки людей через 15—20 років, коли народжені попідростають, потребуватиме народне господарство.

З другого боку надмірна плідність біологічно ослабляє жінку, погіршує якість дітей, що родяться останні, приблизно з шостої, семої дитини, супроводиться, як це можна спостерігати в країнах з високою народженністю, також і високою смертністю дітей грудного віку. Грот'ян говорить навіть „про закон що-раз нижчої корисности зачать“, який полягає в тім, що можливість появи життєздатну дитину і довести її до 16-ти літнього віку знижується при кожній новій вагітності, супроти попередньої“.

Останніми роками ми відзначаємо в багатьох державах раптове зниження народженности, яке стоїть у тісному зв'язку з застосуванням засобів проти зачать, а також з абортами. В Германії в 1880 році народилося на 1000 населення 40 чоловіка, в 1890 році — 37, 1900-го — 36, 1910-го — 30, 1924-го — 26. В 1924 році народженність зменшилася супроти 1890 р. на 25%. Одночасно, як повідомляє д-р Зангорн, число абортів з кількості 8—10% на кожну сотню родів в 1890 р. збільшилося до 15% до 1910 р. і дійшло 25% до 1924 р. Німецький санітарний лікар Ляссерштейн вважає, що в 23 році в Германії було зроблено мільйон абортів. В Нью-Йорку згідно з даними Штатбеля робиться що-року 80.000 абортів. Статистик Монин числить для Парижа що-року 100.000 абортів. Одночасно з тим Франція катастрофічно йде шляхом зменшення людности, при чім 1914 р. смертність переходила народженність на 53.000. Генс числить, що в РСФРР 1924 року, без даних для кількох губерній, абортів було зроблено 131.572. На Україні 1925 — 26 бюджетного року абортів, зроблених по лінії охорони здоров'я було 149.648. Однак дві станні цифри далеко не відбивають того величезного числа абортів, які не потрапляють в офіційну статистику! Згідно з даними нашого обслідування 1926 р. на підставі анонімної половой анкети штучні викидні були в 102 жінчин; в 53 по 1 абортів, в 23 по два, в 12 по 3 аборти,

в 4 по 4 аборти, в 4 по 5 абортів, у 5 по 6, і в одній 7 абортів. Тим часом 91,0% досліджених нами мають не більше, як 30 років.

На питання про причини що-раз більшого застосування абортів і засобів проти зачаття давали і дають дуже неоднакові відповіді. Буржуазні моралісти і релігійні святенники хотіли б з'ясувати зменшення волі до народження дітей занепадом моральності, егоїзмом, погоною за насолодами, ослабленням віри, зменшенням пошани до бога і т. і. Вузькі німецькі націоналісти, як *Bornträger* хотять звалити вину на те, що в школах навчають природничих наук. *Oldenberg* говорить про те, що промисловість бере перевагу над хліборобством і про вплив міст, яких число безнастанно зростає. Але економічний підступ до цього питання може дати найправдивішу відповідь. На так званий верхівці суспільної буржуазної драбини жадання обмежити народження дітей залежить од небажання дробити свою спадщину і, як пише *Томилин*, „неохотою жінщини трудити себе викохуванням дітей, що заважає її світському способові життя, а цей спосіб полягає в догляданні власного тіла, надяганні і скиданні незчислених туалетів, безнастанним почуттєвим лоскотанні. Виплекана і стерилізована самиця, чудово знайома з гігієною полової техніки, красна альковна забавка, що живить цілі галузі промислової техніки і збужує до крайніх меж похоті чоловіки,—от найдосконаліший тип жінки, виплеканий капіталізмом для небагатьох вибраних“.

В сем'ях дрібної буржуазії і трудової інтелігенції бажання втриматися на певному матеріальному і соціальному рівні, а також жадання дати дітям відповідне виховання неминує примушувати уникати зайвих народжень. В сем'ях пролетаріата і селянства примушують уникати зайвих народжень тяжкі економічні умови цих груп, широке втягнення жінки в продукційний процес, який одбирає в них силу появляти нові існування.

Три сторони впливу на колектив абортів і засобів проти зачаття цікавлять соціального гігієніста: перша—вплив цих заходів на чисельність людності, друга—вплив їх на здоров'я жінки, третя—вплив їх на полове життя.

Від другої половини минулого століття спершу у Франції, а потім у всіх інших культурних країнах світу поруч із зменшенням смертності стало помітне що-раз більше зменшення народженості. Коли потім світова війна, знищивши масу людей квітущого віку, ще гірше знизилася народженість, у всіх країнах світу з цього приводу знялася тривога. Капіталізм потребує високої народженості. Йому потрібна резервна армія безробітних, щоб держати зарібну плату на певному рівні, щоб мати достатню кількість гарматного м'яса для імперіалістичних воєн. Тому капіталістичне суспільство об'являє аборт гріхом проти бога капіталістів, проти капіталістичного суспільства, тому по всіх країнах буржуазія бореться з абортотом. Ця боротьба з абортами, боротьба дорогою законів, що карають кількома роками в'язниці тих, хто звертається до абортоту, ніде не досягає бажаних наслідків і народженість падає далі. Капіталістичне суспільство хоче боротися з наслідками, тимчасом як треба боротися з причинами, які криються в ній самій. Капіталізм створює для всіх класів суспільства непевність у завтрашньому дні. Він втягає в продукційний процес

мільйони жінок, відбираючи в них сили до материнства. Його погоня за прибутком створює цілу парость індустрії, яка виготовляє засоби проти зачаття, його імперіалістичні війни, що відбирають мужів і синів, створюють незвичайний страх материнства“. Вже тепер, напр., Martins говорить, що для Германії погоня за дитиною стає національним паролем. Вона буде марним національним паролем доти, доки буде існувати капіталістичний лад. Бо проблема материнства стоїть тільки перед одною альтернативою, а власне: „або капіталізм і вимирання, або соціалізм і приріст населення“!

В медицині, на жаль, ще досі нема ні цілком певних засобів для попередження зачаття, ні твердо встановлених поглядів на вплив різних таких засобів на здоров'я тих, хто їх застосовує. Тільки штучний викидень є єдино певний, але разом з тим запізнений і далеко не нешкودливий спосіб боротьби з народженням дітей. Не дурно питання про аборт, як жодне інше питання соціальної патології, зняло стільки спорів останніми роками.

Аборт, коли навіть його робить лікар, не можна вважати за невинну операцію. Згідно з даними проф. Яковлева за матеріалами 1904 — 1907 р. р. клініки Держ. Акушер. Гінек. Інституту слабування від штучних абортів у $2\frac{1}{2}$ рази більше, як від пологів, при чім у $\frac{1}{4}$ випадків всіх занедужань помічено тяжкі хвороби організму, які надовго позбавляють жінчину здібности до роботи. Анатомичні особливості внутрішнього полового апарату жінчини, недоступність всього операційного поля околі оператора, іноді аномалії маточної стінки і ін. роблять цю операцію серйозною для лікаря. Тим серйозніші обтяження бувають тоді, коли цю операцію роблять темні бабки і акушерки. Наше законодавство легалізувало аборт саме, як це було сказано в постанові НКЗ і НКО від 20-го листопада 1920 р., з метою охоронити здоров'я жінчини і інтереси раси від неосвічених і корисливих хижаків, бо моральні пережитки минулого й тяжкі економічні умови сучасного примушають жінку йти на цю операцію. Позитивні наслідки цього закону безперечно вже є. Хоча число абортів за ці роки безнастанно зростає, але для цієї мети жінка тепер що-раз частіше звертається до лікаря і тим самим зменшує до мінімуму можливість ускладнень. В статті „Die Statistik des Legalisierten Abortus“ доктор Ресле зіставив на цифрах Берліна й Ленінграда наслідки діяння радянського закону про легалізацію абортів і §§ 218, 219 і 220 германського кримінального кодексу, які карають каторжними роботами від 5 до 10 літ як жінку, що звертається до абортів, так і осіб, що роблять аборт. Виявилось, що смертність від породільної гарячки, яка розвивається, коли аборт роблять в негігієнічних умовах і невмілими руками в Ленінграді в 4 рази менша, як у Берліні. З матеріалу, що опублікував цей доктор, видно, що смертність од породільної гарячки була в:

Берліні :		Ленінграді :	
На кожні 1000 народжених		На кожні 1000 народжених	
1922 р.	13,14		3,77
1923 р.	13,80		3,39
1924 р.	11,45		2,63

Таким чином, кілька тисяч жінок, що щороку гинуть у Германії від породільної горячки на три чверти винні знаменитим параграфом германського кримінального кодексу. В цих параграфах вся суть буржуазного законодавства, яке позашлюбні зачаття має за гріх і ганьбу, на життя зачатої дитини дивиться як на щось священне, а від народженої дитини одвертається з погордою. Не дурно німецькі робітники називають цей закон „каторжним законом“, бо ці тисячі існувань вириваються головно з поміж жінок трудящих клас; жінки з заможних шарів за високу плату консіліуму спеціалістів завжди мають можливість зробити аборт. Крім того, головної своєї мети — боротьби з зменшенням народженості ці закони, що існують у більшості європейських країн, не досягають. Франція, за нею Германія і Англія йдуть безнастанно дорогою катастрофічного рік від року зменшення кількості народжень. Zweikindersystem поволі заступають Einkindersystem і Keinkindersystem. Закон проти абортів не тільки не зменшує їх числа, а збільшує; санітарний лікар Ляссерштейн визначає для Германії в 1923 році мільйон абортів.

Що до впливу заходів проти народження дітей на здоров'я, то дуже цікава думка проф. Залкінда. Він пише: „безнастанне напруження людини, яке виявляється в безнастаннім побоюванні ненародженості вагітності, зв'язане з хитрим використанням всіляких запобіжних заходів, тримає її завжди в стані крайньої заклопотаності, як в стадії полового збудження, так і в періоді полового вибуху, так і тим більше в останній фазі полового розряду і полового спокою, позбавляючи, таким чином, полові переживання їх соковитості, яскравості, інтенсивності, стихійності“...

VI

Такі є основні риси, характерні для полового життя наших днів. Багато, багато з них входять великими дисонансами в те нове життя, яке будують нині в нашій країні. Тим потрібніші, тим ясніші повинні стати шляхи оздоровлення сексуального побуту. Тут, правда, нічого не можна зробити на помах чарівної палички, не придумати жодних чудодійних ліків, бо, як каже зовсім справедливо Блох, „все наше полове життя так зв'язане з соціальними питаннями, що реформа того життя доконче потребує, як свої основи, реформи господарських відносин“.

Тому цілком розв'язати сексуальну проблему можна буде тільки разом з усіма іншими сторонами життя нашої країни. Цілком ясно, що тільки після розв'язання таких питань життя, як економічна незалежність жінчини, житлова проблема, державне виховання дітей, оздоровлення труду, громадське живлення і т. і., сексуальна проблема як одна з проблем колективного життя, буде також розв'язана. Це буде тоді, коли соціалістичні елементи, що лежать біля джерел цілого устрою нашої країни, розцвітуть пишним цвітом соціалізму. А поки доводиться говорити про низку більш-менш дійсних заходів, які можуть уздоровити сучасний сексуальний побут.

Серед тих заходів одно з перших місць мусить належати сексуальній педагогіці. На жаль за роки революції, ця ділянка роботи

майже не зрушена з місця, не вважаючи на те, що своєчасне і вміле ознайомлення з суттю й соціальним значінням полового життя могло б сильно допомогти нам у боротьбі з багатьма ненормальностями полового побуту. Самой сексуальній педагогіці також нині не можна розуміти, як спеціального ознайомлення з половим життям. Ні, це ціла система правильного виховання дітей: фізкультура, труд, сумісне виховання, розвивання в дітей соціальних інстинктів, залишення їм максимуму дослідницької активності й самодіяльності, внесення елементів знання про полове питання в загальні відомості з природознавства й суспільнознавства.

З інших заходів виступають пропаганда половой поздержливості, цілковитого відмовлення користатися з проституції, широке з'ясування про небезпечність, звязану з випадковими зв'язками, наукова робота в питаннях попередження і абортного лікування венеричних слабостей, відшукання менш шкідливих засобів проти зачатъ, боротьба за здорову літературу, видовище і спочинок.

Вічно нове й вічно старе є питання про полове поздержливість. Ще недавно в медицині існували погляди, що полова поздержливість шкідлива, але нині жоден авторитетний лікар не висловить такої думки. Нині визначні лікарі й педагоги встановили, що полова поздержливість принаймні до 20-го літнього віку, а для деяких і для пізнішого віку — не чинить жодної шкоди. „Кожен здоровий чоловік — писав Блох — може, — і цього владно вимагає індивідуальна й соціальна гігієна, — цілком утримуватись від полових стосунків принаймні до 20-ти літнього віку“. Треба уможливити полове поздержливість принаймні хоч до цього віку. В цій справі, так само як і в боротьбі з онанізмом, величезна роля належить труду, вихованню і розумному освітленню сути й соціального значіння полового життя. І нарешті треба добитися того, щоб питання полового життя, ті чи інші сторони цього життя, кожен розумів не як питання особистого порядку, а як питання глибоко суспільні. Широкому діапазону думок, що існує відносно різних сторін полового життя, треба протиставити діалектичний підхід. „Благо революції — найвищий закон“ (Плеханов); „в періоді диктатури пролетаріату неморальне все, що ослабляє або шкодить“ (Ленин) — такі повинні бути формули підходу до різних сторін полового життя. Особливо цей підхід потрібний до сучасних стосунків шлюбу й сем'ї. Шлюб і сем'я не є вічні й незмінні інститути. Процес розпаду сем'ї почався ще за капіталізму, однак для знищення сем'ї нині ще нема жодних підстав. Наявність трьох даних конче потрібна для того, щоб зникла сем'я: знищення індивідуальної продукції і споживання, знищення звязаного з індивідуальною продукцією і споживанням індивідуального виховання дітей, знищення ідеології буржуазних родинних відносин. Цих даних у нас нема. Сем'я, як трудовий осередок на тлі багатомільйонного селянського господарства, буде існувати ще не один рік.

Кошти, які держава може дати для суспільного виховання — дуже малі. Ідеологія буржуазних родинних відносин ще міцно тримається не тільки в голові селянина, але й передовика робітника. Також із соціально-гігієнічного погляду сем'я, основана на моногамно — довгочасних відносинах, є для даного відламку часу найлучша форма

охорони народного здоров'я: вона є найліпша гарантія проти венеричних слабостей, вона забезпечує дитині годування матерніми грудьми, збільшуючи тим її шанси на життя і вона охороняє суспільство від безпритульності з її соціально-патологічними наслідками. Отже, треба з більшою увагою ставитися до шлюбу, до сем'ї, створити волю до боротьби з аномаліями шлюбних і семейних відносин, чутливе відношення до жінчини, як до матери нації і члена трудового колективу.

„Револуція“, казав Ленин, „вимагає зосередження, напруження сил від мас, від окремої особи. Вона не терпить оргнастичних станів на зразок тих, що звичайні для декадентських героїв і героїнь Д'Анунціо. Непоздержливість у половому житті буржуазії є ознака виродження. Пролетаріят є класом, яка нині сходить. Він не потребує спяніння, яке глушило б його або розворушало. Йому не треба ні спяніння від половой непоздержливости, ні спяніння алкоголем. Він не сміє і не хоче забути про мерзенність, бруд і варварство капіталізму. Він черпає могутні імпульси до боротьби в становищі своєї класи, в комуністичному ідеалі. Він потребує ясности, ясности і ще раз ясности. Тому, повторюю, не повинно бути жодної слабости, жодного марнування і знищення сил. Самопанування, самодисципліна — не рабство, вони конче потрібні і в коханні.

М. КОРСУНСЬКИЙ

Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина

ЗНАДОБИ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

(З власних споминів)

I

Року 1920, січня 28 в Полтаві від недовгочасної тяжкої хвороби, тихо опочив сном вічним по довгих літах невсипущої службово-громадської та письменницької праці Панас Якович Рудченко, славетний український письменник, відомий під псевдонімом „Панас Мирний“, і прегарна, світла людина.

Похилим віком та тяжкою працею виснажений, життєвими пригодами та подіями підбитий організм письменника, піддався важкій хворобі („удар“) і не здолав перемогти її. Несподівано для всіх підкрившись до небіжчика в двадцятих днях січня місяця р. 1920, лиха хвороба тримала його в своїх цупких обіймищах щось із тиждень і 28 січня, на 71-му році життя, безжалісно навіки зупинила його серце, що так чуло відкликалося на сльози, страждання та кривду; склепила його очі, що так гостро добачали.

... „і заздрість нелюдську людей, і хижість та муки голодного брата, і безпорадні сльози вдови, і плач малих діточок, і зраду своїх та чужих, і муки пропащих надій, і долі лихої заміри“ ...

Вмер співець народнього горя, оборонець поневолених і скривджених, суворий виявлювач соціальної неправди нашого давнього й недавнього минулого... Вмер саме на порозі нового життя, життя визволеного вже з-під гніту буржуазно-капіталістичного й закладеного на нових міцних підвалинах — соціальній рівності та справедливості, — що його він передбачав в далечині прийдешнього й яскравими фарбами змалював в пекрасному оповіданні-мрії „Сон“.

Панас Мирний, талановитий повістяр-реаліст, що в творах своїх, як в дзеркалі, відбивав правдиво та сильно й життя людське й природи красу, що чулим серцем своїм поділяв „журбу й сльози грецьосів убогих, орачів неосвітніх і темних“, — добре відомий всім більш-менш письменним людям на Україні, від школярів починаючи. І не лише на Україні, а й поза межами її.

Отже, Панаса Яковича Рудченка, просто, як людину, його звичайне життєве обличчя, його буденне, щоденне життя — широкий загаль громадянства цілком не знає. Надзвичайно скромної вдачі вельми прихильний до самотнього життя П. Я. жив і працював тихо,

непоказно. Навіть місця для свого мешкання він обірав затишні. Так, з р. 1879, з часу прибуття до Полтави на житло, й по р. 1889 П. Я. провадив своє парубочьке життя на мальовничій тихій Монастирській (тепер Радянській) вул., в старому з солом'яним дахом будинкові, що в наші часи має № 14. З часу свого одруження в р. 1889 й до року 1900 П. Я. жив на затишній, повній рослинності Мало-Садовій вул. Нарешті, з року 1900 П. Я. осівся на передмісті Кобищанах, що де-де заховали ще й до сього часу патріархальний селянський вигляд. Тут у своїй власній садибі, з садочком та ставочком, П. Я. і скінчив свої дні.

Зазначена нами вище недоречна риса вдачі П. Я. — велика скромність у значній мірі й сприяла як покриттю ним свого справжнього прізвиська влучним що до загальної вдачі псевдонімом „Мирний“¹⁾, так і тому, що П. Я. ні за життя свого не подав в той чи інший спосіб біографічних про себе відомостей, ні по смерті своїй не залишив таких документів, з яких було б можна легко, виразно й докладно уявити все його життя й людське єство²⁾.

Через оту ж таки скромність та прихильність до самотності П. Я. мав і обмежене коло знайомих. Декілька приятелів, особистих знайомих та співробітників по службі — оце й уся та невеличка кількість громадянства, що їй відомий П. Я. більш-менш докладно, як людина.

Такі несприятливі для всебічного виявлення особи славного письменника, як людини, службовця та громадського діяча, обставини вельми вимагають, яко-мога швидше зібрати й зафіксувати друком різні риси з життя й діяльності його, поки ще час не стер їх з пам'яті сучасників, що мали близькі стосунки з небіжчиком, що мали змогу спостерігати ту обстанова, ту атмосферу, в якій плинуло життя його.

Оті спостерегачі життя й діяльності П. Я. й повинні б на нашу гадку, виявити відоме їм — не тільки з обов'язку громадського, але й з морального почуття: поваги до таланту славного письменника й пошани світлій пам'яті його. Бо ж всяка рисочка з життя письменника сприятиме всебічному освітленню захованої нині, людської природи його. Рисочка за рисочкою, виявлені на світ, допоможуть майбутньому біографу та дослідникам творчості Мирного схарактеризувати його з того чи іншого боку, дадуть змогу змалювати й загальну постать, рельєфно уявити його особистість, виявити вплив життя на творчість. В дослідках українського письменства („З сучасної укр. літер. Начерки й характеристики, ч. I., К., р. 1918, вид. П. Ол. Грушевський каже: „Щоб роздивитися докладно в літературній діяльності певного автора, щоб простежити розвій його ідей та поглядів у його літературних творах, кожде треба знати біографію цього письменника, —

¹⁾ Псевдонім П. П. виявлено спочатку в пресі П. Грекова із сектантського життя під назвою „Власть света“, виданою в р.р. 900-х у Полтаві, яку П. Я. редагував з боку мови, а потім в р. 1913 в часописах „Полт. Вестник“ та „Полт. День“ і в Київському щотижневому журналі „Спутник Чиновника“, де подано було відчити про 50-тилітні роковини службової діяльності П. Я.

²⁾ Коротенькі друковані біографічні відомості про П. Я. маються лише в нарисі Гр. Коваленка: „Панас Мирний“, вид. в р. 1922 в Полтаві, та в деяких статтях про творчість Мирного проф. Щепотьєва.

знати серед яких умов він зростав, працював та писав...“ (Розвідка „Панас Мирний“ стор. 31). І це дійсно справедливо. Тому, як ті маленькі вогники, зібрані до купи, утворюють з себе яскравий світоч, що осяює найтемніші закутки, так виявлені життєві рисочки освітять і виявлять на світ таємну досі постать нашого письменника, що протягом життя свого, далеко несолодкого й нелегкого, творив велику культурну справу й зайняв певне почесне місце в історії українського культурного життя, в лавах видатних культурних діячів нашої країни.

Такі ото міркування спонукають і мене до переказу громадянству всіх тих фактів та рис з життя незабутнього П. Я., які моя пам'ять і душа зберігли від приємних днів безпосередніх, довголітніх стосунків із ним.

Тож з поваги до письменницького блискучого таланту П. Я., схилиючись перед його людськими прекрасними властивостями та шануючи його світлу пам'ять, з сердечною подякою за ті любі й незабутні часи, які давало мені єднання з ним, перехожу до переказу, просто, щиро й правдиво, своїх споминів і спостережень із життя письменника.

II

Перш за все зазначити маю, що ласкава доля дала мені в житті величезну втіху протягом двох із лишком десятиліть бути в близьких службових стосунках з П. Я. Починаючи з р. 1897 й до самої смерті П. Я. в р. 1920, день-у-день судилося мені перебувати з П. Я. разом в одних важких, понурих, непривітних мурах Полтавської Казьонної („Фінансової“) Палати, дихати одним задушливим димом тютюновим та порохом паперовим просякнутим, отруйним канцелярським повітрям, працювати над одним нецікавим, одноманітним, але не легким осоружним ділом, що сушило мозок та виснажувало тіло, жити спільними службовими й громадськими інтересами.

За такий довгий період часу я мав змогу й утіху добре розпізнати високі душевні й розумові властивості П. Я., привабні людські властивості службово-громадську його діяльність, і ті несприятливі для високої письменницької праці умови, в яких довелося П. Я. перебувати цілих 56 років, тоб-то майже все своє життя з днів дитячих аж до смерті.

Спершу коротенькі відомості про походження та службову кар'єру П. Я., що їх стисло й сухо (по канцелярському!) фіксує його службовий формуляр, але з яких яскраво можна уявити те нудне, шкідливе для загального інтелектуального розвитку, не сприятливе для високих поривань оточення, що серед нього весь свій вік перебував П. Я.

Панас Якович Рудченко — син Гадяцького повітового скарбничого. Народився він у місті Миргороді на Полтавщині, де його батько був в той час на посаді скарбничого ж, р. 1849, травня 1. Освіту дістав в Миргородській та Гадяцькій повітових школах (мали не більше, як три класи). По скінченню школи 14 років зроду, через родинні, матеріальні та тогочасні освітні умови, П. Я. безпосередньо із шкільної лави, пересів на стілець писарчука Гадяцького повітового суду в році 1863.

Таким чином дитинства безжурного, безтурботного, радісного дитинства П. Я. не довелося зазнати. З 14 уже років праця, праця й праця! Звичайно в цьому винні, крім родинних матеріальних обставин, ще без сумніву (й напевно в значній мірі) батькові вузькі погляди на життя. Для людини, що й сама змалечку пішла на працю й не мала широкої освіти, горбом своїм добула більш-менш значного становища — повітового скарбничого, очевидно всі ідеали життєві зосереджувались лише в чиновницькій кар'єрі:

— Перо — то хліб, а інше все — дрібниця!

Так визначає життєвий ідеал батько молодого Івана Левадного, героя оповідання Мирного з життя урядовців „П'яниця“, виражаючи сина до губернії на службу. Так міркував певно й батько П. Я., садячи свого „Панасика“ на стілець „шагового“ в буквальному змісті писарчука Гадяцького повітового суду. Можливо, що й скрутні освітні умови того часу в деякій мірі відіграли в тому ролю.

І свою письменницьку працю, до речі П. Я. почав з того ж таки 1863 року, щоб-то з дитинства, як про це сам він і засвідчив у присутності своїх товаришів і співробітників підчас ушанування з приводу 50-тилітнього ювілею службової діяльності в р. 1913.

По недовгій службі в Гадяцькому суді писарчуком, П. Я. перейшов на службу до Гадяцької повітової скарбниці теж писарчуком. З цієї посади він почав пересовуватись угору по ієрархічній драбинці доволі швидким кроком, міняючи й місце свого мешкання, але, однак, увесь час залишаючись на фінансовій службі „по ведомству Полтавской Казённой Палати“. Переїздячи з Гадячого до Прилуків, з Прилуків до Миргороду й, нарешті, з Миргороду до Полтави, П. Я. послідовно мав посади: „Писця“, Помішн. бухгалтера та просто бухгалтера в скарбницях повітових, старшого бухгалтера в Полтавській губерніяльній скарбниці, бухгалтера, секретаря й начальника відділу Полтав. Каз. Палати. Посаду начальника відділу Полт. Каз. Пал. П. Я. дістав в р. 1883, 34 років з роду, щоб-то в роки відносно молоді для такої поважної, особливо під той час, і відповідальної посади. Цією посадою П. Я. і закінчив свою службу кар'єру.

Взявши до уваги сучасні різні статuti й правила про службу, неможна не подивуватись швидкому просуванню його по службовій драбинці в той час, коли він мав малий, порівнюючи, службовий стаж і молодий вік для деяких „поважних“ посад, як-от: Старш. бухгалтера губерніяльної скарбниці, секретаря й начальника відділу казённої палати, а до того ще й зовсім незначний офіційний освітній ценз, бо ці посади в часи П. Я. давалися не аби-кому: на перші дві посади (ст. бух. та секр.) садовили людей солідних, літніх, з достатнім службовим стажем і з певним авторитетом, а на останню (начальн. відд.) до цих умов додавалися ще й інші, а саме: освіта не нижча за середню й солідна ерудиція теоретична та практична в різних галузях службового „мистецтва“. Правда, бували й винятки з загальних правил (і досить часті!), лише для небагатьох вибраних, які мали особливі „добротливості“ матеріального або родинного порядку, але яких у П. Я. очевидячки не було.

Отже, щоб у кого, незнайомого з дійсним станом речей виникнула гадка: чи не було яких сторонніх чинників, що сприяли швидкому

пересуванню П. Я. з нижчих посад на вищі у вигляді, наприклад, „протекцій“ то-що, — слід зазначити, що така гадка немає жадних підстав, а тому її й слід відкинути категорично, раз на завжди, бо всякі службові підвищення й злучені з ними вигоди добував він виключно своїми природженими властивостями: видатною дотепністю до всякої справи, надзвичайною ретельністю, дріб'язковою сумлінністю й дивовижною невинуватістю та працездатністю. Оце ті природні чинники, що протежували П. Я., що сприяли швидкій службовій кар'єрі його й які приносили йому життєвий і службовий добробут. Бездипломний, незначного роду, малого достатку службовець П. Я. Рудченко добував собі добробут лише своїм розумом, своїми руками, без жадної сторонньої допомоги.

Зазначивши про різні злучені з службовим становищем вигоди та атрибути (між іншим П. Я. мав чин „дійсного цивільного радника“ — „действит. статского советника“, *gonoris causa*, і всі приступні його посади нагороди), треба з'ясувати, що оті вигоди ні на йоту не змінили ні загального світогляду, ні влачі П. Я. Урядовий мундир та зовнішні відзнаки і службовий стан не мали сили змінити переконань та ідеології письменника, збити його з того ідейного шляху, яким він пішов з юних днів.

На всякі службові відзнаки П. Я. дивився, як на неминуче зло, як на шуминня й аніяк їх не шанував. Прикрашатись ними він страшенно не любив, і це робив лише з неминучої потреби, а не з власної охоти, у рідких, виключних випадках, коли обійтися без „прикрас“ абсолютно не можна було, бо це могло б посприяти „потрясенню государственных основ“. В так звані „табельні дні“, цеб-то в дні святкування якихось подій з життя „августейших“, або в „дні вікторіяльні“ П. Я. зроду ніколи не декорувався і в парадах уперто участі не брав. Навпаки, в такі дні обов'язково прибував на службу з якою-будь метою, хоча б з метою одержати власну кореспонденцію: листи, часописи то-що.

Звичайної не „парадної“ уніформи П. Я. за все своє життя ніколи не носив. Ні блискучі гудзики, ні петлиці, ні кокарди ніколи не мали чести прикрашати його скромну особу. Єдине, чим більш-менш часто доводилося П. Я. прикрашати себе, так це „віц-мундиром“, але доволі таки „держаним“, чого доброго батьківським, у всякім разі „ветераном“. Потертий, з потьмарілими металевими гудзиками, з облізлим з країв плісовим зеленим коміром, він очевидно невинуватно почував себе на П. Я. А що був він, — цеб-то отсей віц-мундир, — незадоволений поведженням з ним П. Я., то це теж було очевидно, бо завжди ображено лежав він в непривітному куточку конторки-ковчега на купі паперів та всяких законів, зібганий безжалісною, у всякім разі неповажливою рукою власника, в три погибелі. Та, ніде правди діти, оті парадні вбрання — мундир та віц-мундир абсолютно не прикрашали сухорлявої, звичайнісінької постати П. Я. й були йому зовсім не до лиця, тай сиділи на ньому якось незграбно.

Щоб скінчити мову, як ставився П. Я. до службових „регалій“ та виразніше з'ілюструвати тее ставлення, я подам такий яскравий факт. А саме: В році 1913 П. Я., з нагоди 50-тилітнього ювілею перебування на урядовій службі, дістав нагороду з самого „кабінету

його величності“; золоту табатирку з діамантами й вензелем „самодержця“. Нагорода не аби-яка, та ще й „персональна“, а цяцька з вигляду вельми гарна й коштовности солідної. Але натура П. Я., не вважаючи на виключні особливості дарунку, виявила, що до нього практичний, так би мовити — „матеріялістичний“ підхід, відкинувши „естетику“ та почуття „всеподданнейшого благоговення“ перед цим дарунком. Коротко кажучи, П. Я., на диво всім, зважився одіслати цяцьку назад „до кабінету“, попрохавши видати йому краще замість неї гроші по її вартості. І дійсно: згодом дістав він гроші за повернений дарунок. Таке ставлення до „височайшого“ дарунку було надзвичайно рідке, поодиноке, й у всякім разі нечемне з поглядів того часу й робило де слід певне вражіння. Але П. Я. очевидно на це не звертав уваги й його цілком не цікавило, кого й як вразить оцей вчинок.

Отаку маніпуляцію проробив би без сумніву П. Я. і з іншими „цяцьками“, але ж з ними справа була вже інша, бо за нагороди „орденами“ припускалося урядом померлого режиму лише самому драсти шкуру з нагороджених „кавалеров“, а не навпаки.

Вище було зазначено, що П. Я. скінчив свою службову кар'єру посадою начальника відділу, яку дістав ще в р. 1883-му. (Власне кажучи, в р. 1920-му, цеб-то за радянської влади, казюнна Палата уже почала реорганізовуватись потроху й мала назву „підвідділ простих податків Полтав. Губ. Фін. Відділу“, але корінної ломки ще не було, й посади деякі змінили лише назву, причому П. Я. мав посаду завідателя одного з відділів зазначеного підвідділу.) Довге перебування П. Я. на одній посаді може теж викликати деяке незрозуміння цього факту: чому, мовляв, він протягом майже 37-ми років був на „ступні замерзання“? Отже в дійсності річ тут проста: П. Я. був, як уже вище й зазначено, надзвичайно скромний, не шанобливий, не любовначальний, не кар'єрист, а до того ще й не мандрівної натури, а тому рішуче уникав вищих щаблів ієрархічної драбини й злучених з пересуванням по тих щаблях переїздів, церемоній і такого іншого, головне ж — потреби зміни поглядів і переконань, так сказати — підроблення до обставин, особливо в останні часи, коли царизм і властивий йому режим перебували уже в агонії. В дійсності П. Я. мав, звичайно, цілковиту змогу зробити значну кар'єру, чого доброго не меншу від кар'єри брата свого Івана Яковича Рудченка, відомого українського етнографа й письменника, що був літературним співником П. Я. й мав псевдонім „Іван Білик“, але напевно вже не з скромности, а з інших міркувань. Останній, будучи на початку кар'єри в таких самих умовах, як і П. Я. і з такими ж „данними“, завдяки своїй енергійній та рухливій натурі з „писарчука“ став „членом ради міністра фінансів“ і „тайним советником“, прикрашеним і широкими стрічками, й блискучими зорями. Так само й третій брат П. Я. — Лука Якович, в таких самісінських умовах, як і П. Я., лише нічим невидатний, зробив кращу кар'єру від П. Я.: він мав посаду начальника відділу в Київській Казюнній Палаті, що рахувалась в розряді значно вищому, аніж Полтав. Палата (Київська 1-го розр., а Полт. 3-го)¹⁾.

¹⁾ У П. Я. був ще й третій брат, що помер в молодому віці, нічим не визначившись. Але кажуть, що то була людина талановита, мала потяг і не аби-який хист до письменства...

Взагалі кажучи, всякі пропозиції вищих посад П. Я. категорично й без вагання відвертав:— „Нікуди я з Полтави не поїду! Нащо мені шукати іншого, коли мені й тут добре?“ казав він і додавав: „Славні бубни за горами!“

Свою скромність і простоту П. Я. виявляв і своєю поведінкою, і своїм зовнішнім виглядом, і своїм убранням: поводився з усіма цілком просто, природньо, без пихи, ставлячись до кожного привітно, доброзичливо й приступно. Одягався в простого крою, так би мовити, солідну одержу й обов'язково темного кольору. Так, ходив він звичайно в простому чорному двубортовому піджаці (рідко в деяких надзвичайних випадках піджак замінювався сурдутом), в високій глаженій глухій сорочці з чорною краваткою бантом. Круглий чорний сукняний бриль на весні та в-осени, а влітку такого ж фасону соломяний бриль; чорна смушева шапка взимку; звичайні пальта по сезону (взимку — із смушевим коміром), а в спеку літню - чорна накидка (в останні роки), — оце постійне й звичайного найпростішого фасону убрання П. Я. Незмінним супутником П. Я. був і влітку і взимку чорний парасоль, завжди скручений. Та ще всяк час товаришував йому рудий, брезентовий складний портфель, що його П. Я. часто, особливо холодної години та в негоду чіпляв на ремінці через плече. До речі тут відзначимо характерну рису П. Я., що малює, як ставився він до нижчих служників. А саме: П. Я., всупереч звичаю, ніколи й нічим не використовував кур'єрів і взагалі меншу братію для себе особисто: папери всякі він сам носив, по кореспонденцію, навіть і в свята, сам прибував до Палати й т. ин.

На службу П. Я. ходив завжди пішки. Аж коли перебрався на далекі від осередку міста Кубищани, він деякий час, рр. 1910 — 1913 приблизно, їздив на службу й із служби на придбаній у власність миршавенькій гнідій шкапині, — мишеняті з вигляду через малий зріст, — та на звичайній старенькій „хурці“ (бричці) вельми деренчливій. За машталіра у П. Я. служив маненький сухорлявий дідок — українець, що ставився до свого „пана“ по-приятельськи. От цей непоказний „виїзд“ П. Я. придбав не так для себе особисто, як найбільше заради трьох своїх синів гімназистів, яким, особливо в молодші роки, важко було ходити вчитись до 1-ої гімназії, що містилась в самому осередку міста, аж з далеких від осередку Кубищанів.

III

Тепер про специфічно канцелярську понуру обстанову, отруйну атмосферу та чорстве оточення, в яких судилось П. Я., українському письменникові, людині з високими думами та палкими почуттями жити й працювати. Неможна навіть збагнути, як в осоружному, чорствому, суто казньонному оточенню П. Я. здолав виплекати в душі своїй високі ідеали, палку любов і щире співчуття до людей страдників, а також запалити негаснучий вогонь прагнення до правди та справедливості; як, не вважаючи на цілі стоси паперів, бездушних, писаних по справедливості мертвою мовою й незграбним стилем, часом викладом цілком безглузких (а щоб полагодити те безглуздя, то бувало й зась?), як, кажу, не вважаючи на все це, з П. Я. виробився й назавжди залишився великий майстер слова, блискучий

стиліст, палкий прихильник і знавець живої рідної „красної“ мови, до того ще суто народньої, що сяла в творах його, мов тая райдуга всіма барвами, а по-над тим усім — знавець людської душі, народного життя, незрадний спільник всього чистого й високого! Дійсно треба було мати могутні моральні й фізичні сили, щоб не загасити в собі отого чистого й високого, перебуваючи серед товариства, що власне було „людьми в футлярі“, маленькими людьми, з обмеженими бажаннями й з ідеалами „двадцатого числа“. Клуб, ресторація, пивна, преферанс — отсе й усі ідеали старого провінціального урядовця. Книжки, часописи, — о, це розкіш непотрібна урядовцеві, а до того ще й небезпечна, бо чого доброго у „вольнодумці“ запишуть. А тоді, брат, сиди собі весь вік „канцелярським служителем“ „або“ „вольнонайомним писцем“! Це — в кращому випадку, а в гіршому... „атанде“ на всі чотири вітри!

Полтавська Казьонна Палата з губерніяльною скарбницею містилися в самому осередку міста, на початку Монастирської (Радянської) вул. в величезній кам'яниці урядових установ („здание присутственных мест“). В той уже момент, коли одвідувач переступав лише поріг „холодного вестибюля“ установи, його зір вражали і понура, незграбна будівля помешкання, й пануючий скрізь бруд: заплывована, забруднена підлога, вкрита недокурками, паперовим шматтям та иншим сміттям; поколупані, роками небілені стінки, товсті шари порошу й до всього того — постійний присмерок, — оце перші вражіння, що справляла Казьонна Палата на одвідувача. Невисокі, в десяток приступок, стерті ногами й службовців і одвідувачів кам'яні сходи уводили до помешкань внутрішніх Палати й скарбниці, що містилися супроти й роз'єднувались холодною кімнатою — прихожою. Перший відділ Палати, що його начальником був П. Я., розташовувався в двох кімнатах: в одні, майже квадратній (приблизно 15×10 ступнів) і в другій довгій та вузькій (приблизно 40×8 ступнів). Ці кімнати, що були колись арештанськими казематами, в дійсності й справляли своїм виглядом вражіння каземату, бо мали ще важку широку арку, що перетинала другу довгу кімнату на початку її. Обидві кімнати мали один рядок вікон, що виходили на подвір'я, поросле старими високими й густими акаціями та берестками, через які в кімнатах 1-го відділу ніколи не бувало сонця, а завжди в них панував присмерок, особливо в хмарні дні, так що часами за працею просто очі лізли з лоба! Через такі „кліматичні“ умови, кімнати завжди мали прикрий, понурий, брудний вигляд. В отсій - ось довгій, вузькій та понурій комнаті й працював не більше, не менше, як 37 років П. Я.¹⁾ О, як тяжко, як нудно було в отсій брудній, прокурений тютюном, вкритій коптягою від газових ламп та паперовим порохом і павутинням кімнаті - труні провадити без кінця довгі години, дні, роки!.. цілих 37 років! День за днем!.. рік за роком!.. Пів життя!.. В димі, в поросі та бруді! Ні в якому разі не сприятлива обстановка для всього прекрасного, для всього ясного, для високих поривань та чарівних мрій! А тим часом в отсій самій кімнаті П. Я., ясно й очевидно було часом, в рідкі гулящі хвилини обмірковував, викохував і

¹⁾ Підчас ремонту кам'яниці урядових місць за радянської вже влади в р. 1923 - му кімнати канцелярії відділу П. Я., де він працював, залишилися з наказу влади без перебудови.

заводив до паперу свої блискучі, правдиві, дійсно життєві образи, далекі, чужі й навіть ворожі своєю суттю до всього навкружного. Можливо й те, що тут ж заклонулось, взяло свій початок і дещо з його талановитих творів та образів. Можливо цілком, бо сила ж талану перемагає всяку обстанову, могутній вільний дух вітає й дихає, де хоче.

Незмінне місце П. Я. в канцелярії було в кінці кімнати, посередині задньої стінки, прикрашеної, як звичайно скрізь, портретом „государя императора самодержца всероссийского“, що до нього П. Я. завжди сидів нечемно спиною й що висів чомусь схитнувшись у бік старовинного стоячого, височезного й охриплого від старости годинника, мов би стежучи за стрілкою його, яка нестримно наближала „самодержца“ з його „правопорядком“ до неминучого й безславного кінця. Тут ж постійно висів і „Ситинський“ календар, а боком приткнулась до стінки конторка — ковчег“. Від столу П. Я. по обидва боки кімнати стояли лавою незграбні розкаряки стели службовців та широчезні жовті шафи, в середині й зокола завалені ділами, ріжним папером, велитенськими рахунковими книжками та товстопузими законами й циркулярами. В'язки діл та пакунки усяких документів нагромаджено було й по - під стінками, і по - під столами, взагалі, де тільки можна було. Рипіння пер, шарудіння паперу, цокотіння рахівниць, тріскотнява та дзеленчання пишущих машинок, разом із бубонінням десятків людей, — оцей повсякчасний хаос згуків наповнював кімнату, невеличку частину фабрики фізичного, морального калічення людей, що зігнувшись в три погибелі над паперами, навіть і не помічали того безупинного хаосу. Правда, в році 1907-му ота кімната, що робила таке прикре вражіння своїм брудом, незграбною старою пошарпаною обстановою, розташованою де й як трапилось, без усякого ладу, з вичовганою (що й фарби не знать!) підлогою, прикрашеною великими шпарами, — як і всі помешкання палати та губ. скарбниці, змінили свою фізіономію на краще. В році тому палатою й скарбницями на Полтавщині правив Маклаков, сумної пам'яті колишній міністер внутрішніх справ російської держави. Його вельможний естетичний смак і аристократичну натуру „шокировали“ до обурення неприємний вигляд та вбога обстановка дорученої йому піклуванню й керуванню установи, от він, маючи не аби-які „связи в центре“, добув грошей і енергійно заходився коло зміни зовнішнього вигляду своєї установи. За короткий час помешкання всі було „цивілізовано“, перебудовано та поремонтовано, і вони набрали дійсно приємніший, „європейський“ вигляд. Замість холодного вестибюлю-льоху й смітника з'явився теплий світлий вестибюль з кахляною штучною підлогою. Гарні чавунні сходи з мережаними поручнями та з плациками змінили заплывані кам'яні сходи. Кожна кімната, пофарбована в різні кольори (для П. Я. в жовтогарячий), застелена чудесним паркетом. Скрізь проведено електрику з силою лампок, електричні дзвоники, телефони — звичайний загальний і хатній до кожного начальника відділу та до кабінету управителя. Вікна й двері прикрасили гардини та порт'єри, а підлогу „присутствия“ та кабінету управителя вкрили прегарні килими. Весь інвентар заново відремонтований був розташований з педантичною симетрією й за ранжиром. Словом, стара насильниця бюрократка підмалювала себе, прикрила свою гнилизну та трухлявість! З цього

часу й канцелярія відділу П. Я. прийняла чепурний вигляд. Але... звичайно тільки зовнішній, бо дух канцелярський, бюрократичний, отруйна суворона казюшчина, лад, праця, звичаї не змінили, не змінилися ні на йоту, залишилися давні. Навіть ще „усугубилися“, стали суворіші, педантичніші (горбатого вже могила справить!), бо й службовцям теж довелося не тільки змінювати свій зовнішній вигляд (без „глажонки“ у вишиваній сорочці або в „косоворотці“ на службу й не з'являйся!), але часом і внутрішні переконання: „його превосходительство“ був з „Союзу Руського Народу“ і через своїх прибічників-шпигунів, що заповнили палату, наважувався залізати і в саму душу підлеглих. Слід, однак, зазначити тут, що у відділі П. Я. не було ні одного з прибічників вельможного. Казали стиха, що П. Я. вживав якогось дипломатичного ходу для уникнення зазначеної чести, але якого саме, мені невідомо.

Після ремонту П. Я. місця свого в канцелярії не перемінив, але сів уже не за древній облізлий простий стіл із драпою чорною ператою, а за справжній письмовний стіл — „бюро“ „під горіх“ на тумбах із зеленим сукном. Череп'яні чорнильниця та попільниця, дерев'яний з полатаним держальцем прес усунулися й дали місце мармуровій чорнильниці з таким же пресом, металевій попільниці з вибитою жіночою голівкою. Не на незграбний з продушеною ператовою подушкою дерев'яний стілиць сів тепер П. Я., а на легеньке віденське (плетене) крісло. „Новий ковчег“ конторка уступила своє місце стрункій зашкленій шаховці. І тільки що єдине залишилося з „старовини“ прикрасити стіл, так це високоповажна древня, але легенька, зручна й дзвінка рахівниця, що в неї для більшої зручності П. Я. власноручно виламав передні дві ніжки — підставки й на якій він віртуозно (й оком не змигнеш!) робив найскладніші математичні комбінації й завжди без помилки.

Але... на превеликий жаль, не можемо уникнути тут того одвічного й довічного „але“... Але вся ота блискучість, все оте вилощіння, весь отой строгий лад невдовзі почали потроху зникати й нарешті за яких-небудь два три роки, по від'їзді Маклакова з Полтави, й зовсім померкли, потьмарилися, зруйнувалися! Кімнати стали знов брудними, понурими, непривітними, бо нове начальство було вже інших поглядів на речі, мало інший естетичний смак... Та й коштів зайвих бракувало урядові задля підтримання установи в доброму стані й вигляді.

IV

Службу П. Я. одвідував ретельно що-дня й працював звичайно з 10-ти годин ранку до 4-х — 4½ годин дня обов'язково. Іноді (рідко) цей службовий час мінявся, згідно з різними обставинами, то в бік зменшення, то в бік збільшення. Неприбуття П. Я. на службу з якої-будь власної причини було страшенною рідкістю. Найчастіше неприбуття на службу на день-два залежало від того, що він виїздив на повіті ревізувати скарбниці, або по інших яких службових, вельми рідких справах. У відпусках для відпочинку або через хворобу П. Я. майже не бував аж до останніх років свого життя, приблизно до р. 1913-го. До цього року він майже ніколи й ні на що не слабував, бо хоча й був з вигляду сухорлявий, але фізично вельми кремезний,

завдяки спокійному, поміркованому й простому життю та загартованню свого організму щоденним обтиранням холодною водою. Лиш в року 1913-му, в січні місяці, П. Я. занедужав на запалення легенів і недужав довгенько, щось з 1½ місяці. Ця недуга так якось пристала до П. Я., що повторювалась потім майже що-року й саме в січні. Взагалі місяць січень в житті П. Я. був якийсь нещасливий, особливо в р. 1913-го. В цьому місяці, як вище зазначено, він завжди хорував і в цьому ж місяці в р. 1920-му він скінчив життя своє, бо побороти важку хворобу організм П. Я., виснажений роками й працею та тяжкими ударами долі, не зміг.

Треба сказати, що в останні роки П. Я. довелося не раз зажити „гіркої“. Так, в р. 1915-му на австрійському фронті вбито було його старшого й найукоханішого сина, що взятий був до війська по блискучому скінченні Московського університету. Цей син був його втіхою, гордощами й надією. Надзвичайно обдарований, він мав зробити не аби-яку наукову кар'єру, бо його малось залишити при університеті для наукової праці. Цей страшний удар відразу пригнітив батька й помітно похилив його струнку до цього постаті. Згодом в р. 1918-му довелося П. Я. зазнати нової важкої втрати, випити ще одну „гірку“: в громадянській боротьбі поліг менший син, що зразу по скінченні гімназії був мобілізований білими й загинув десь на Єлисаветчині. Так лиха доля безжалісно забрала в короткий час дві батьківських утіх. Правда, вона залишила старому ще одного сина, але ж не на радість, бо й за цього останнього доводилося батьківському серцю тремтіти що-разу: непевний час приніс і непевне життя... А в такому житті немає змоги знайти спокій душі, здоров'я тілу. А до того всього клопотала голову П. Я., точила його здоров'я важка нервова хвороба дружини. П. Я.; видно було, та й сам він казав, що надзвичайно страждав та був страшенно пригнєблений. Він часто замислювався, а з вигляду вельми подався: постарішав, зовсім побілів і дуже зігнувся.

Отже, не вважаючи на те все, службову працю свою П. Я. провадив по-давньому, ретельно й щиро. Навіть підчас власних хвороб він не кидав цілком керування своїм відділом і проглядав папери та робив різні вказівки й розпорядження кому було слід. Ні одне поважне питання без нього не вирішувалося і без його санкції нічого важливого не вживалося.

На службу П. Я. прибував взагалі значно пізніше своїх урядовців. І це давало змогу останнім деколи й запізнитись без відома начальника й до прибуття його бути на місці. Хоча запізнення (звичайно, не хронічне) ніколи не викликало з його боку нарікань, як то було по інших відділах, аби лише воно не відбивалося на продуктивності та своєчасності виконання праці. Весь час П. Я. висичував за працею й надзвичайно рідко мав гулящу хвилину. Навіть в останні часи служби він і сніданку свою легеньку справляв не відриваючись від роботи. Зі служби П. Я. відходив значно пізніше від усіх, ніколи не вимагаючи залишення службовців для з'ясування своїх докладів. Цього, правда, й не потрібно було, він сам розбирав кожну справу докладно й швидко. Що-свята й що-неділі П. Я. обов'язково прибував до палати по свою особисту кореспонденцію і тута ж годину - дві

проглядає її та по-приятельськи провадив балачки з службовцями, що траплялися на той час.

Вступаючи в палату П. Я. обов'язково вітався за руку з усіма службовцями, що траплялися по дорозі — від старшого до найменшого. В своєму відділу він обов'язково обходив з вітанням кожного. Тихим, спокійним кроком, якимось надзвичайно тепло, м'яко модулюючим голосом, він вимовляв своє звичайне, незмінне для всіх, привітання: — „Доброго здоров'я!“ — й привітно позираючи крізь свої великі золоті ясно-синяві окуляри, злегенька стискав своєю сухорлявою, костистою, невеликою рукою руку того, кого вітав. До отого „доброго здоров'я“ у П. Я. був ще один незмінний вираз привітання тих, кого він нечасто бачив. А саме: — „Живі, крепкі, благополучні?“ й звиклим рухом по цих словах він витягав з бокової кешені піджака шкур'ятого порт-цигара й частував одвідувача, промовляючи: — „Не вгодно?“...

Після привітання канцелярії П. Я. розташовувався за своїм столом, запалював цигарку й починав проглядати листи й часописи. Цікаве він читав обов'язково у-голос, додаючи часом влучних та гострих коментарів. Читав він дуже добре виразно, так що слухати було вельми приємно, бо кожне слово якимось сильно врізувалось в пам'ять. В Японську війну 1904—1905 р.р. і пізніше в бурхливу добу 1905-1906 р.р. та під час великої революції біля П. Я. був осередок громадського життя службовців. Тут було якимось інформаційне бюро: вичитувались П. Я. голосно й часописи й „екстренні“ випуски телеграм. І сюди сходились що-дня службовці з усіх відділів палати чоловіка до 70-ти і, щільно оточивши місце П. Я., жадібно ловили кожне, часом гучне, мов дзвін той, нове слово. Треба зазначити, що сам П. Я. завжди одержував і читав лише поступового напрямку часописи, — до 1906 р. російські, а з цього року й українські, й не одну, а декілька. Між ними були: „Русские ведомости“, „Громад. думка“, „Рада“, „Нова рада“; з Полтавських — „Рідний край“ та одна з поступових російських. З журналів він одержував: „Л-Н-В“, „Київ. стар.“ (всі часописи та журнали одержувались на Палату.). З книгозбірні казённой Палати П. Я. брав читати: „Вестн. Европы“, „Русское богатство“, „Мир божий“ та інші. До речі буде сказати, що, завдяки П. Я. в палаті утворена була чудова велика книгозбірня тисяч на з книжок. Допомогу П. Я. виявив в тому, що випрохував у начальства порядний кредит на передплату та на купівлю книжок та журналів на „казённый счёт“. І додати треба, що всі вони були поступові навіть і в часи Маклаківські. Так П. Я. умів якимось „благотворно“ впливати на всяке начальство.

По читанні часописів та прогляді власної кореспонденції починалась службова праця: роздача докладів по чередному дня з різними зауваженнями та вказівками що-до них, читання страшенної купи службової „почти“, так званих „вступаючих“ паперів; підпис та прогляд докладів „присутствію“, власне-управителю; прийом не-малої кількості прохачів; особистий доклад управителю; підпис одписки; розгляд нових доповідів й інше й тому подібне, його ж не перелічить! Це все часами перепинялося прийомом не-малої кількості „прохачів“. І так день-у-день!

Треба сказати, що паперів що-дня були цілі гори, бо справи у П. Я. були й складні, й різноманітні. В його віданні, напр., були діловодства: пенсійне, спадкове, земельно-кріпосне; адміністративно-господарське; постачання скарбницям; різним установам та особам гербових знаків і, врешті, розпорядчий комітет у справах утримання земської почти, харчування війська та ремонту й постачання для нього помешкань і дещо інше. В цьому комітеті П. Я. був „непремінним членом“, а головував над ним і керував ним безпосередньо сам губернатор, через що П. Я. мав над собою аж двох начальників. І оті всі справи мали, як тепер кажуть, „губернський масштаб“, а губернія в той час налічувала аж 15-ть повітів! З цього можна уявити, яка сила діла була у П. Я.

Всі оті справи вимагали великого життєвого та службового досвіду, знання законів та безодні циркулярів — цивільних і військових і деяких спеціальних знань, а до того всього ще й невсипущої напруженої праці й великої обачности, бо що-дня зпід рук десятків трьох службовців виходили сотні розв'язаних, часом нашвидку (аби-як!) справ, що години в дві дня горами вкривали стіл П. Я., закривали й його самого. А їх треба було не тільки механічно підписати та ствердити, ухвалити, але й уважно прочитати, й переконатись в розв'язанні згідно з законом, й полагодити, де слід. І от з двох годин дня, звичайно, П. Я. захожувався біля цих куп: читав, писав та підписував, становлячись до кожної справи, до кожного паперу надзвичайно уважно: не прочитавши, не ознайомившись докладно з становищем справи, не перевіривши розв'язання з законами він зроду не ставив своєї санкції або підпису. Вельми складні папери, що мали відобрати багато часу, він брав додому. Це було майже що-дня. Вранці справа приносилась обов'язково виконаною. Випадку, щоб папір залежався у П. Я. хоча б на день один — не було! А справи ж ті повинні були одбирати дома немало часу. Й отут доводиться поставити питання: коли ж П. Я. встигав і вчитись і читати всяку літературу (а що він вчився й читав і не мало, відомо було хоча б із розмов), і писати свої прекрасні твори в той час, як він справляв ще дома що-дня й службову роботу та й своїх семейних справ мав мабуть не мало? Очевидно, що читав він та писав після сухої казюноної роботи або глухої ночі, або вранці-рано. Така гадка підтверджується між іншим і передмовою П. Я. до своїх творів („В дорогу“!). Тут він, звертаючись до Сестри-Співухи, своєї коханої музи, нагадує їй години любої зустрічі їхньої: ... „пізньої ночі, як усе затихне й обляже, як сон почина закривать мої натомлені очі... невидимкою ти прилітала до мене... Сестро-Співухо!... шепотіла тихенько... Кидалось мов... серце,—розбуркане, наче з просоння,—здіймались у йому невідомі й чудні почування... Ти прихилилась до мене... І які то рожеві надії обхоплювали тоді молоду мою душу! Які прудкі гадки здійсналися вгору і зносились геть аж за хмару!... Я приникав до твого лоня... В гоміні слів твоїх любих я чув шепотіння коханців... в шелесті тихім одежі — їх поцілунки, обійми... І моя роздрочена думка все те складала в якісь божевільні пісні про любові, про долю та волю, про безкраї заміри й надії!“

Оце й відповідь на поставлене вище питання. З отсього кожен зможе добре уявити, який сильний велитенський дух мав в собі славетний письменник, коли змучений, зморений, виснажений довгочасною працею на службі й дома, сухою, бездушною, він міг бадьоро братися до письменницької праці й творити сильні й правдиві образи. Очевидно ця праця була йому відпочинком любим, втіхою. А вранці бадьорий і свіжий, часто веселий П. Я. прибував на службу і знов захожувався коло осоружних доповідів, з невимовною легкістю розбираючись у найскладніших справах і власноручно пишучи важливі папери. Перевіряючи роботу службовців, П. Я. власноручно робив полагодження, а часом просто, закресливши писане, сам писав потрібне, коли співробітницька робота була не до ладу, ніколи не примушуючи нікого вдруге переписувати те саме по кілька разів, як це завжди практикувалось іншими начальниками. Ерудицію в службових справах П. Я. мав надзвичайну, з якою нічия інша не могла зрівнятись. Він знав усе досконально, цитував, що треба, на пам'ять, знав, де що знайти... Власних записів не видно було, принаймні він до них не вдавався. Все держала в собі його феноменальна пам'ять, все знала його розумна, напівлиса голова з прегарним випнутим широким і високим чолом, мов би ретельно вирізбленим, як кажуть — класичним. Про компетенцію П. Я. в усяких справах, навіть до нього й не належних, свідчать ті факти, що часто у П. Я. прохали порад люди різних фахів і станів. Надзвичайна спритність що до розв'язання найзаплутанішої справи, дивна хуткість у зафіксуванні думок на папері своїм прудким пером, що мов рухане якоюсь сторонньою силою швидко бігало по папері, залишаючи на ньому дрібненькі, як мачок той, страшенно нерозбірні, трудні до читання літери, слова й цифери¹⁾, все те викликало дивування й повагу до П. Я., а крім того сприяло надзвичайно швидко справляти всяку роботу, тим паче, що писав П. Я. сам коротенько та ясно і взагалі багатослів'я не любив. Традиційного, бюрократичного стилю, виразів то-що П. Я. не додержувався і не вживав. Але в цьому до інших ставився толерантно й ніколи нікому не забороняв писати, як хто вміє й як хоче, аби було грамотно та по суті справи. Терпеливий був він і що до почерків. Інший буває надрыпає так, що й сам не добере потім нічого (цеб-то: як курка лапою!) А П. Я. читає та тільки крекче, не виявляючи найменшої досади чи протесту. Зате вже від ока П. Я. не проскочить нічого недоладного, бо це недолadne він обов'язково знайде й усуне. Тому всі службовці почували себе під захистом досвіду й добросумлінності П. Я. до справи спокійними: з ним ні в яку „історію“ не вскочить, бо що ним переглянуто, там уже й комар носа не підточить, і яка б суворя ревізія не нишпорили в ділах, а до причепи не знайде приводу! До речі сказати тут, що підчас ревізій усяких П. Я. обов'язково сам „об'їздив“ ревізорів, захищаючи тим своїх співробітників від усякої прикрости. І скільки ревізій не було, всі вони відзначали добрий, навіть зразковий стан відділу П. Я.

¹⁾ В звичайному писанні П. Я. мав надзвичайно гарний, каліграфічний, чіткий почерк, але службові папери ним не писав; твори ж завжди переписував гарно й чітко.

З року 1917-го діловодство у відділі П. Я. почало провадитись українською мовою, але не забороняв він писати й російською мовою, кому важко було писати по-українськи. Цим теж виявлялась толерантність П. Я. до людей іншої національності.

Канцелярської тяганини П. Я. не терпів, широко боровся з нею й уперто дбав, щоб її уникнути, завжди вимагаючи, щоб справа була розв'язана без непотрібної заґайки, коли це можливо.

Коли видавалась гуляща хвилина, що було дуже рідко, П. Я., палячи цигарку, відпочивав і надзвичайно просто, по-товариськи розмовляв із своїми співробітниками, а часом і з кур'єрами, ніколи не розбираючи рангу й не поділяючи людей на „білу“ та „чорну“ кисть. Балакав завжди мішаною мовою, бо в канцелярії були поодинокі, що знали українську мову. Розмова часто пересипалась не злим гумором, що викликав ширий сміх, при тому сам П. Я. сміявся якось стримано, неголосно, граючи своїми блискучими й пронизуватими сірими очима, що їх він якось особливо часом прищулював під сивими волохатими бровами. З кожним П. Я. розмовляв у належнім тоні й на ту саме тему, яка найпідхожіша для розмовника, гостро вдивляючись у нього, ніби аналізуючи його.

Іноді П. Я. спочивав мовчки, задумливо дивлячись кудись вперед і очевидно вітаючи думками десь поза мурами канцелярії. В такі моменти без сумніву П. Я. обмірковував зовсім не „доповіді“, а щось інше. Добре помітно було, що й думи, й зір його не тут у брудних, понурих стінах, а десь на просторі широкому, що в ньому відбувається творчий процес: сила натхнення, творча інтуїція розсунула важкі мури каземату, вирвалася на простір вільний і вітає по світу широкому між живими людьми, серед красот природи!.. Іноді ці гострі сірі очі лагідно вилискували, голова схилялась до паперу, а рука швидко-швидко бігала по папері, фіксуючи новонароджені думи. Цілком ясно було, що П. Я. творить, час від часу позираючи то в вікно, в далечінь, ніби щось вбачаючи там прозорним оком. Часом пучки лівої руки конвульсійно якось схоплювали просту червону п'ятикопійчану ручку й хутко вертіли нею сюди й туди, а очі в якомусь роздумі, дивилися поперед себе... Такий рух та ще потирання чола або поглажування своєї рясної срібної бороди П. Я. вживав часто підчас оформлювання своїх думок.

Отсі моменти можна було спостерігати найчастіше влітку, коли роботи звичайно зменшувалась і було більше гулящого часу, й вони свідчили виразно, що писалися не службові папери. Обстановка П. Я. очевидно не шкодила, бо взагалі він міг працювати і під цокотіння та тріскотняву рахівниць, пишущих машинок, і під галас службовців, перекидаючись ще часом словами то з тим, то з іншим. Треба тут зауважити, що П. Я. ніколи не зважав на порушення в канцелярії дисципліни, як от—на голосні розмови під час праці. Таке порушення на нього цілком не впливало. А за все вище оповідане, за всі людські властивості П. Я. й поважали й любили всі, навіть прирощені „независники“ всякого начальства. Це виявлялось особливо яскраво в ті моменти життя П. Я., коли випадав якийсь визначний в житті його день: іменини, ювілей якийсь то—що: всі радо й широко вітали поважаного, справедливого й ласкавого

начальника та чудесну людину, людину в цілковитім значінні цього слова, людину не в „футлярі“, а одверту душею й серцем, не гордовиту й не лукаву!

V

Тепер про те, як ставився П. Я. до осіб різного ґатунку взагалі, а до своїх співробітників зокрема.

П. Я. родом своєї служби та обов'язками злученими з посадою, мав часті стосунки з особами так званих „вищих рангів“. Не раз і не два мав я змогу спостерігати, як люди, навіть досить значного порівнюючи стану, надзвичайно „переображаються“, „улицезрівши“ перед собою якусь „personam gratam“, що на декільки ступнів вища від них своїм суспільним станом, або іншим чимсь славетна. Чехов влучно спостеріг цю характерну рису старого „служилого“ суспільства й правдиво та дотепно поглузував з неї в оповіданні: „Толстий й Тонкий“. В дійсності воно й бувало так завжди, як письменник описав: „Тонкий“, — цеб-то невисокого ранґу людина, маючи перед собою „товстого“, — цеб-то людину суспільним станом вищу за себе, відразу перероджується й перетворюється: його, перш за все, або витягує так, що аж кістки лушать (кажуть: „мов аршина ковтнув!“) або згинає в три погібелі на подобу знака запитання; руки прилипають до швів; ноги приростають одна до одної; обличчя набирає масляного, улесливого вигляду, очі їдять „персону“, а уста сиплять, мов горохом: „Так точно, ваше превосходительство!“ — „Нікак нет, ваше высокопр—во!“ — і т. д. Отже, П. Я. тримав себе з різним начальством зовсім инакше: ні тіні улесливості та низькопоклонства, ні краплі одміни в обличчі та постаті, ні йоти особливих поваги та пошани, ані найменшого остраху та замішання. Рівно, спокійно, з почуттям власної гідності, навіть якимось сухо, гордовито він тримав себе перед „персоною“, розмовляючи з нею без титулувань, людською звичайною мовою. Ні м'язи виду, ні голос не змінюються. Навпаки, голос згучить якимсь різче звичайного, а мова плине впевнено й виразно. Взагалі всією своєю істотою П. Я. ніби хотів довести, що цінну собі він знає та що він і розмовник однакові люди.

З обов'язку служби П. Я. що-дня робив управителю доповіді в справах службових. І спокійною, впевненою, поважною манірою свого поводження він очевидно й сильно імпував начальству. Часто П. Я. начальство викликало серед дня для різних порад до кабінету. Отже, П. Я. ніколи не хапався на запросини, не кидав „печене й варене“. Спокійно, не кваплячись закінчав він бесіду або роботу, а тоді вже й дріботів своєю характерною дрібною ходю, якимсь приволочуючи ноги, ніби не згинаючи їх в колінах. І слід не тільки зазначити, а ще й підкреслити, що без винятку всяке начальство, якої б воно фарби не було в розумінні особистих політичних переконань, в розумінні прихильництва до того чи иншого політичного напрямку (а були між ними й з С. Р. Н., й з К.-Д., й з П. П. П., й з Окт.), — завжди ставилось до П. Я. з надзвичайною повагою й виявляло це на кожному кроці. В цьому напрямку не був винятком навіть самий найреакційніший з управителів, монархіст запеклий

і аристократ великий Маклаков, україножер, що шпортався в душах підлеглих, висловлюючи незадоволення, коли хто з службовців розмовляв по-українському, та стежучи за ними за допомогою своїх креатур-шпигунів. І він навіть виявляв надзвичайну повагу до П. Я. Це підтверджувалось і поведженням його з ним, і постійним користуванням його досвідом і дорученням на виконання різних робіт важливого значіння. Взагалі ніким з начальства без участі П. Я. не розв'язувалось майже ні одного більш-менш важливого питання, не вживалось ніяких важливих заходів, бо П. Я. завжди подасть гадку путню, розумну і влучну; швидко й до ладу розв'яже всяку справу; ясно, коротко й переконуюче сформулює рішення,— бо він якось зразу схоплював суть справи й без багатослів'я, без високої, часом туманної філософії та риторського красномовства подавав свій висновок по ній. Взагалі П. Я. мав маніру висловлювати свої думки коротенько, ясно, зрозуміло й переконуюче.

Через отакий хист П. Я. до вирішення справ, знання та досвід все важливе, як от: складання або розгляд службових проєктів по тій чи іншій галузі, представництво в важливих судових справах, розслідування провин службовців, ревізування установ або деяких окремих діловодств,— все це майже виключно справляв тільки П. Я. І він справляв те швидко й докладно. Роблячи розслідування провин службовців, П. Я. виявляв себе справжньою людиною з серцем, а не чорствим законником-формалістом, бездушним слідчим. Він завжди пильнував того, щоб вказати на несприятливі обставини, які примусили службовця вчинити ту чи іншу провину, не тільки вказати, але й виразно підкреслити це й виставити на перший план; щиро дбав про те, щоб або виправдити винуватця або полекшити його становище й зменшити кару.

Також усякі справи господарчого та будівельного характеру справляв виключно П. Я., виявляючи й тут величезну ерудицію. Й аж дивно було, як П. Я. легко й авторитетно розмовляє з усяким фахівцем. І підрядчики усякі, й архитекти, й землеміри і т. д., і т. п., мали в особі П. Я. не профана в їхніх справах, а досвідчену, дотепну людину. Тож вони й тримали себе з ним „на чеку“, бо вже не обдурять, не об'їдуть, не відбудуть того, за що взялися аби-як і аби-чим! Це характерно взагалі, бо П. Я. обдурити або заговорити навряд чи можна було: він відразу „брав вола за роги“, потрапляв в найдошкульніші й найтаємніші для „простих смертних“ місця, що їх знав, як людина досвідчена добре.

З людьми однакового з собою становища, з своїми товаришами по службі, П. Я. поведився привітно, дійсно по товариськи. Він завжди був радий допомогти товаришеві чи порадою, чи інакше як, словом чим міг. Поривання—поставити себе вищим, компетентнішим від товариша в нього ніколи не виявлялося, та й безумовно не було.

До менших співробітників П. Я. ставився без найменшої пихи, неприступности, бюрократичного олімпійства. Отже й без фамільярности, просто й чемно. Всіх звав на ймення і по батькові, як і його всі звали також. Креатур не мав і їх не зносив,— всі в нього були однакові, всі рівні й кожен міг дістати по заслугі. В цьому відношенні П. Я. був педантично—суворим: працюєш—маєш, а ні—

на себе ремствує, бо й протекція не вдіє нічого, не допоможе. Взагалі, коли траплялось яке „протеже“, то при своїй нікчемності воно без жалю спроваджувалося з поля зору П. Я. до інших відділів. Зате ж усякий, хто пройшов школу П. Я., шанувався на вагу золота, скрізь приймався радо й швидко пересувався вгору. Кожному й у всякій справі П. Я. старався допомогти тим, чого хто потребував: чи то працею, а чи клопотами перед іншим ким, чи то порадою, а чи просто співчуттям. Часто охоче піклувався про матеріальну урядову допомогу тим службовцям, хто з тої чи іншої причини мав потребу в ній. Бували випадки, що П. Я. підчас хвороби свого службовця сам навідував лікарів, розпитуючись про стан хворого та про засоби полегшення того стану. Був випадок, що вельми характеризує надзвичайну чулість П. Я. до нещастя людського. Один із службовців, столоначальник, людина з освітою, страждав запоем. І за участю П. Я. цього бідолагу силоміць садовили до лікарні декілька разів і на довгий час, аж поки таки хорий не видужав, і потім мав добру посаду в центральній установі. Випадків такої хвороби бувало між службовцями не мало й ніколи П. Я. не докоряв хорим, хоча вони часом прибували й на службу в пароксизмові своєї хвороби. Тим чи іншим засобом він піклувався про визволення нещасних од лиха й наслідків його. Через таку чулість П. Я. всі його надзвичайно й поважали й при потребі вдавались до нього сміливо й одверто. Бо кожний знав, що дістане в нього найщиріше, найуважливіше, найпильніше ставлення й співчуття. Оскільки велику повагу мав П. Я. поміж службовцями доводить той факт, що ніколи не було випадку, щоб хтось дозволив собі як-небудь поглузувати або хоча б поіронізувати з нього. Часто молоді, жваві, нестримані урядовці робили різні вибрики проти своїх шановних (в лапках) начальників. Отже для П. Я. був виняток в цьому відношенні. Та й ні над чим було глузувати, ні іронізувати, бо в нього все було до ладу, природно, поважно й мало свою рацію. І поміж службовцями авторитет П. Я. стояв на недосяжній височині. Що ж до більш-менш „свідомих“ так званих, то ті надмірно шанували його. Отож через те все співробітники при всякій нагоді й старалися виявити повагу до П. Я.: підчас різних ювілеїв вони щиро й однодушно його вітали, як уже казано було, а підчас усяких зборів одностайно обирали його на головування то-що.

В часи Маклакова в Палаті жандармерія провадила часами труси в окремих, політично-скомпromітованих урядовців. Звичайно, після того їх усувано з посади. От таких урядовців П. Я. брав під свою опіку й виклопочував їм десь посаду або клопотався перед своїм та іншим начальством за полекшення долі провинника. Також він протестував і брав до свого відділу „неблагонадежних“, коли до цього з'являлась хоча б найменша можливість, навіть всупереч правилам.

Довідуючись про жандармські екскурсії в стінах Палати, про деталі цих екскурсій та наслідки їх, П. Я. вельми обурювався, гостро іронізував і якимось призро морщив вид та холодно насмішувато полискував очима й мружив їх, пахкаючи цигаркою.

Ні до кого й ніколи П. Я. не виявляв ні злости, ні неприязні, ні призи́рства, ні роздратованости. Він був цілком незлосливий,

нешкодлиий і немстивий. Для підтвердження цього наведу такий інцидент, що трапився в р. 1908 - му.

Одному з невеличких рангом службовців, ексцентричної вдачі, надзвичайно вражливому й самолюбивому, довгенько з якоїсь причини не збільшували платні. (Оскільки пригадую з тої причини, що не було майже кредиту). Це страшенно вплинуло на службовця й тому чомусь спало на думку, що причиною тому був між іншим і П. Я., крім нижчого начальства. От необачний службовець, всупереч правилам дисципліни, настрочив самому Маклакову скаргу на свого столоначальника та на П. Я. якого в своїй скарзі іменував „статським совітником Рудченко“. Не порушуючи, одначе, субординації, він цю скаргу подав по начальству через свого столоначальника. Діставши від останнього скаргу, П. Я. спокійно прочитав її і так само спокійно й мовчки відніс і здав по належності адресату. Звичайно, чиновна братія жахалась від такого „дерзкого“ для того часу вчинку. Гадали, що наслідком його буде вигнання „дерзателя“ із служби, чого доброго „по 3 - му пункту“, цеб-то з „вовчим білетом“. Бо Маклаков жартів не любив і дисципліну тримав сувору. З метою постійного підтримання дисципліни існував навіть такий звичай: коли управитель вступав до палати, електричний дзвоник з вестибюлю сповіщав про це всіх, дзвонячи на всі кімнати, як на пожежу. „Тримти,— мовляв,— та стережись, чиновна шпанко, ось пан гряде твій грізний!“. Отже з усієї отієї справи, на диво всім, стався самий лиш „пшик“. Службовця не тільки не вигнали, а навіть і не перевели нікуди. Лише Маклаков, покликавши його до „святого святих“— (кабінету), посповідав, та й то не дуже, на диво м'яко й відпустив „во - своєї“: йди, мовляв, та не гріши більш! Виявилось, що П. Я. досить переконуюче виставив всю справу „непорозумінням“, недосвідченістю та молодістю службовця, а до того ще підвищеною чутливістю й випрохав йому цілковитого пробачення. З свого боку нічим не виявив він образи, ні гніву, ні неприязні від вчинку. Лише сам службовець, зрозумівши свою помилку та неправість що до П. Я. з „гризоти сумління“, як кажуть, сам перейшов до іншого відділу.

До молоді П. Я. ставився надзвичайно привітно й сам якось перемінявся: веселішав, усміхався, шуткував. До своїх молодих службовців він ставився дуже дбайливо; старався, напр., вплинути на поширення ними своєї освіти, втягував до якоїсь роботи (де кого й письменницької), дарував свої твори, розпитував, про те, що найбільше цікавило службовця й до чого він прагнув. Навіть перед начальством клопотався про тих, хто „подавав надії“ якісь. Чимало ходило до П. Я. сторонньої молоді: семінаристів, студентів, гімназистів, садоводників, панночок,— очевидно з „початковців“. Привітно, по - приятельськи обходився з ними П. Я., просто й уважно вислухував і охоче давав докладні поради, брав проглядати їхні праці й полагоджував їх. (Від П. Я. сидів я дуже близько й мені все було гаразд видно й чути). На превеликий жаль про прізвиська отих „юних“ сказати тепер не можу, бо дізнатись про них якось не довелось і невідомо тому, хто мав втіху користуватися ласкавістю П. Я. й які далші успіхи їхні.

От тільки ніколи П. Я. не брав ніякої участі в різних „п'янінках“ службовців, де не обходилося звичайно без „обильных возлияний“,

а через це часом і доволі прикрих інцидентів. Від тих пікніків П. Я. категорично ухилився. Отже на родинних вечорах, які останніми часами (1907 — 1912 р. р.) влаштовувались в Палаті різдвяними святами то-що і де не було „возліяний“, П. Я. бував завжди і поведився з усіма надзвичайно просто.

Вище вже зазначалось, що П. Я., як ніколи, ні за яких обставин не бентеживсь, а був рівний, спокійний, так само ніколи він і не виходив з себе, не дратувався, не гнівався, не гримав, виявляючи цілковиту терпеливість. Лиш у деяких виключних випадках, надзвичайно рідких, він віч-на-віч, тихенько, спокійно, по-отецьки бесідував з провинниками та наставляв їх на „шлях спасіння“. Найчастіше ж він уникав од цього й доручав „напутіння“ своїм столоначальникам.

Як ставився П. Я. до одвідувачів усяких та прохачів, годі бажати кращого, бо для них він виявляв цілковиту приступність і ставився як-найуважніше. Зміни в ставленні згідно з станом одвідувача абсолютно не виявлялось. Кожен навідувач міг доступитись до П. Я. без усякого завідомлення, в усякий час, негайно. Уважно, терпеливо вислуханий, він одержував докладну відповідь або потрібне без усякої загайки. Таке відношення до громадян вимагалось й від службовців. За день перебуває у П. Я. часом вельми багато прохачів, але це на темп та продукційність його роботи ніколи не впливало в бік їх зменшення. Крім прохачів, П. Я. часом одвідували різні особи в своїх приватних справах. Між ними були й відомі особи, як от: Винниченко В. В., Старицький М. П., Саксаганський П. К. Найчастіше, звичайно, навідували П. Я. його місцеві знайомі й діячі, як Василенко В. В. — етнограф, Павловський І. Ф. — історик Полтавщини, — який, не вважаючи на заходи, все ж не добув від П. Я. біографічних відомостей для свого словника видатних полтавців, що його видано в 2-х томах Полт. Архив. Комісією після р. 1905-го. — Часто бував Дмитрієв М. А., адвокат, український діяч і журналіст, місцевий видатний громадський діяч, особистий приятель П. Я. („побратим“, як його П. Я. іменував); Маркевич Г. І. український відомий друкар-видавець, особистий приятель П. Я. Із зазначених осіб Дмитрієв та Маркевич мали близькі стосунки з П. Я. і провадили з ним спільну культурну працю по виданню журналу „Рідний Край“ та популярних народніх, в тім числі й дитячих, книжок. Між іншим П. Я. брав пильну участь в Полтавському видавництві „Зірка“, бувши його редактором.

VI

Оглядаючи життя й діяльність П. Я., неможна не помітити однієї здавалося б „недостачі“ в них, а саме: відсутности активної громадської діяльності П. Я., бо про таку діяльність ніколи не свідчила хроніка суспільного життя нашого міста. А невже ж таки письменник з широкими громадськими поглядами, що про них свідчать його твори, в дійсності не був громадським діячем? На таке запитання маємо відповісти: був! Але ж не маючи зайвого часу, бо кожна хвилина була в нього на рахунку, він широкий та активний громад-

ській діяльності віддатись не мав фізичної змоги. Та й по скромності своїй він не хотів з своєї громадської діяльності робити „галасу“, не дбав про громадську популярність, а тому брав участь в таких лише громадських інституціях, де можна було працювати тихо, без галасу, корисно, даючи своєю діяльністю безпосередню реальну допомогу тим, що потребували її. Так, брав він, напр., участь в Кобищенському опікуванні незаможних, головував в якому дружина В. Г. Короленка й у якій членом був і сам В. Г. Далі — в т-ві допомоги незаможним учням Полтав. 1-шої класичної гімназії, де вчилися сини П. Я. В цьому т-ві він ніс скромні обов'язки скарбника. Такі ж, здається, обов'язки він ніс і в зазначеному вище Кобищанському опікуванні незаможних. Жваву, безпосередню участь деякий час П. Я. брав у касі взаємодопомоги службовців відомства Полт. Каз. Палати, а також в кооперативному т-ві того ж відомства. Можливо, що цим не обмежувалась громадська діяльність П. Я., але про інше, на жаль, я не маю перевірених відомостей.

Деколи П. Я. брав участь у благодійних та інших прилюдних вечорах літер.-вок.-музич., що їх влаштовувала Полтавська громада, і виступав на них яко декляматор. Звичайно П. Я. декламував вірші Шевченкові й надзвичайно виразно, чуло, гарно, так що робив велику сенсацію своїм виступом на кону й діставав не малі овації. Дуже добре пам'ятаю, яке сильне враження зробило деклямування П. Я. на одному з вечорів Шевченкового вірша „Сон“: „Гори мої високі!..“.

Віддав данок П. Я. і нелегальній діяльності, беручи, між іншим, участь в таємній Полтав. україн. громаді. А з 1906 р. він цілком не ховав своїх переконань та належності до українства й не раз підписував різні петиції, адреси то-що. Не дурно під час світової війни „Панаса Мирного“, українського „сепаратиста“ вишукувала жандармерія по Полтавщині, та так і не знайшла на превелике диво! Не знала вона того, що цей „Мирний“, „сепаратист“ мирно мешкає собі у жандармерії під носом в вигляді начальника відділу Полтавської Казьонної Палати „Д. С. С.“ Рудченка та ще часом пише й папери до жандармського управління по справах господарчо-будівничих, яко неодмінний член „распорядительного комітета“ й дає жандармським ротмістрам всяким аудієнції в цих справах. Неймовірна просто річ, але — факт! Є документи — оригінали про це.

Громадські обов'язки що до різних виборів П. Я. теж ретельно виконував і ніколи від них не ухилявся.

Навідував П. Я. і театр, особливо, коли грала яка українська трупа. Бував він присутнім і на своїх п'єсах; „Лимерівна“, „Згуба“ та „Перемудрив“, що майже завжди їх виставляли з великим успіхом у Полтаві. Отже, автор завжди ухилявся від шанування й зникав з театру в потрібний момент. Було й електрика вже гасне, а захоплені глядачі грукотять чим і де трапиться, настирливо атакують кін, вимагаючи появи автора, аж поки не виявиться, що його немає в театрі. Лише в р. 1886-му (здається) на першій виставі „Лимерівни“ в Полтаві, ролю якої грала Заньковецька, П. Я. вдалося витягти на кін, де йому й зроблено щирі овації глядачами та артистами. Але скромний драматург, наблизившись до Заньковецької, прилюдно подякував її за чудову гру, поцілувавши їй руку й тим мов би

віддаючи весь успіх п'єси їй. Звичайно це зробило велике вражіння на присутніх, які відповідним чином і реагували на те.

Як відомо, в творах своїх П. Я. майже на кожному кроці виявляв несправедливість соціальних форм старого державного устрою: економічне рабство, суспільну нерівність то-що. Він малював яскраві образки народного горя, завдяки пануючим формам; голосно кричав, що „неволя й неправда панують, а правда плаче-голосить“... та помсти просить! Вихід з такого становища він бачив лише один: міцно об'єднатися всім у скруті-лихові, знищити старе й у новому шукати правди, згоди, братерства й рівності. До такого кроку він і звав окривджених і поневолених, цеб-то звав до революції — палко й безупинно, цілком визнаючи її необхідність. Предбачаючи неминучість революції, він уже до неї був цілком підготовлений і тому як революцію 1905—1906 р. р., так і велику революцію 1917 р. П. Я. зустрів спокійно й поставився до них цілком співчутливо, хоча активності, принаймні одвертої, не виявляв. Але це певно залежало від того, що П. Я. взагалі звик лише до тихої кабінетної роботи, не любив галасу та не мав за прямими своїми обов'язками та через літературну працю гулящего часу. Почасти, це можливо, залежало й з'рідинних причин, але переказувати неперевірені чутки було б необачно.

В серпні р. 1919-го П. Я. виступив останній раз прилюдно з прекрасною промовою на могилі Котляревського підчас святкування роковин поета, у якій промові виявив певність у перемозі нового молодого й могутнього над старим, що віджило уже свій час. Чудова промова, поважний вигляд письменника справили надзвичайно сильне вражіння на громаду.

Більшого П. Я. в остані часи не міг уже дати громадянству й з фізичних причин, бо здоров'я його почало дуже підупадати, вже не давало змоги працювати без угаву, без відпочинку. „— Ех, — казав він, — отся капосна старість: крок вперед, два назад!“ Задеришка, мовляв, є, дак селишки нема!

Радянська влада поставилась до П. Я. вельми доброзичливо й ніяких утисків йому не чинила. Правда, були деякі неприємні непорозуміння з окремими представниками влади (меншими), але остільки дрібні й без усяких лихих наслідків, що про них і говорити не слід. Та й П. Я. про ті непорозуміння розказував без досади, в гумористичному тоні. Від радянської влади П. Я. нікуди не „евакував“ з іншими й за радянської влади служби не позбувся, а посаду мав такого ж значіння, як і до неї¹⁾. Й нові радянські керівники установою, де П. Я. працював, з повагою ставились до нього й часто користувались його досвідом у фінансових справах.

Доля, таким чином, дала П. Я. втіху попрацювати на заході свого життя й діяльності на користь тим, про окривдження яких він так часто й яскраво оповідав широкому світу в свій час, які були близькі й дорогі його серцю, яким він все своє життя віддавав свої симпатії, співчуття й силу свого не малого талану. Попрацював недовго й не багато, але, гадаємо, щиро й не без користі!

¹⁾ Вже було сказано, що за радян. влади П. Я. мав посаду завід. відділом підвідділу безпосередніх податків Полт. Губ. Фін. Від.

Смерть письменника, що сталася 28-го січня р. 1920-го вельми вразила громадянство. Ним негайно було організовано комітет похорону письменника, витрати на який взяла на себе роб.-сел. влада. 29-го січня тіло небіжчика в труні, вкритій червоною китайкою, було одвезено старим звичаєм на різнатих санях із двома парами волів під прапорами до собору, а 30-го Січня одвезено з такою ж парадною при участі величезного натовпу громадянства, що, під чудовий величний спів „Заповіту“ національним укр. хором та під інші співи ішло за труною, виявляючи сердечну свою тугу та щиру повагу до небіжчика, на міське військове кладовище. Там, поруч із любим сином, знайшов свій вічний спокій по довгій корисній праці на добро занедбаним та пригніченим братам меншим славетний письменник правдолюбець і прекрасна чула людина!

VII

Закінчуючи отсі свої спомини з нарисом службово-громадської діяльності П. Я., що писання їх дало мені велику втіху знов пережити приємні й незабутні хвилини єднання з дорогим небіжчиком, я маю зазначити, що все подане мною є правдиве й ні трохи не прибільшене. Ідеалізувати П. Я. не мав я й не маю на гадці, дбав лише про те, щоб просто й правдиво переказати те, що іменно сам спостерігав й що відповідає дійсності. Я ввесь час пильнував, щоб ані найдрібнішої мені відомої рисочки з службово-громадського життя П. Я. не опустити й тим можливо докладніше схарактеризувати його не аби-яку істоту. Це мені здавалось тим більш необхідним, що матеріалів про життя та службово-громадську діяльність славного небіжчика немає, і я можу з певністю сказати — навряд чи дасть їх хто, бо ті, які могли б зробити це, одійшли вже ad patres.

Вглубившись в оті подані мною „життєві дрібниці“, в буденне життя письменника, яскраво уявляється його прекрасна світла істота — і духом сильна і серцем чула й великими здібностями обдарована. Як до болю досадно, як шкода, що доля не судила йому кращих обставин життя, що йому не довелося добути широкої освіти, іншого поля діяльності. Все доводилось добувати з великою напруженістю сил моральних і фізичних, самотужки, в лихих несприятливих, просто жахливих часом обставинах власного й суспільного життя! Скільки потрачено даремно енергії, скільки не здійснено високих замірів! Скільки треба було моральної й фізичної міцї, щоб не впасти в страшну безодню розпачу та безнадійности? Якої треба було всякчасної напруженої боротьби, щоб не дати лихому оточенню, зрадливому чиновничому болоту засмоктати себе, поглинути в свою безодню тванисту, морально поховати себе!? Й ні краплі ні від кого підтримки, ні краплі співчуття! Ні з ким душі відвести, ні в кого поради попрохати, нігде підтримки добути! Пекельне становище! Але надзвичайна сила духа, палка віра в свою справу, в світле майбутнє, надія на здійснення високих мрій, давали письменникові бадьорости, вони допомагали йому відійти від зла й працювати, працювати день і ніч! За мурами товстими кам'яниці, за купами бездушного паперу, в чаду отруйному оточення, в сибірному загальному суспільному

режимі письменник бачив горе, чув неправду й дзвонив про них гучно на весь обшир рідного краю! Дзвонив, щоб розбудити творчі сили, щоб розбуркати сонних, викликати їх на працю!

Без сумніву, маючи інші умови життя, з П. Я. виробився б не тільки талановитий письменник Панас Мирний, а можливо ще щось значніше. Та й за своїх звичайних умов життя, що в них перебував П. Я., він певно дав би більше того, що маємо від нього, коли б не повний брак часу вільного, необхідність дбати про шматок щоденного, не вдари життя, а може й... семейні причини.

Добре пам'ятаю, як де хто з знайомих П. Я. дорікав йому часом, що він так мало пише. Особливо палко вичитував йому за це письменник — толстовець К. Греків, що його п'єсу з сектантського життя мовою українською П. Я. редагував з лінгвістичного боку, як про це я вже згадував вище. Такі дорікання П. Я. вважав цілком справедливими, але з сумом, з якоюсь особливою жвавістю виправдувався й скаржився на цілковитий брак часу та на лихі, несприятливі умови життя.

Але й за те, що зробив П. Я. протягом свого життя громадянство має бути вельми йому вдячне. Воно й виявило вже почасти свою вдячність влаштуванням куточка імени письменника в стінах Полтавського пролетарського музею, де переходять любовно й ретельно зібрані речі, твори, малюнки, фотографії, документи різні, як самого П. Я., так і інших осіб, зв'язані з пам'яттю його. Багато над цим подбали й попрацювали високо-поважні — Івга Яков. Рудинська, щира прихильниця таланту письменника, та Вас. Ів. Станіславський, колишній співробітник П. Я. по службі й його великий прихильник, невтомний збирач всього, що так чи інакше стосується до пам'яті письменника, ретельний студієць кожного рядочка, що вийшов з-під пера небіжчика. Завдяки цим культурним працівникам майже все, що зосталося після П. Я., від писання до річей, пощастило зберегти від загибелі. Про це слід зазначити й щиро подякувати високоповажним Ів. Як. та Вас. Ів.

Громадяни Кобищанів теж вшанували пам'ять славного земляка свого, найменувавши свою трудшколу йменням Панаса Мирного.

Отже, всього цього таки за-мало. Треба про це одверто признатись. Слід би, та й час уже подбати про те, щоб, по перше,—і це найголовніше,—було видано для широкого загалу повну збірку його творів, бо багато чудових речей П. Я. ще не бачило світу, з причин цензурних, а теж — видано окремі речі та витяги з різних оповідань для народу по дешевій ціні. Далі, щоб ім'ям Панаса Мирного назвати одну з вулиць, де він жив і працював, а на могилі його, що потребує постійного догляду, поставити пам'ятника, бо знайти на кладовищі могилу письменника, нічим не відзначену, можуть тільки деякі близькі до його особи. Та пам'ятника й у самому місці заслугує Мирний від своїх нащадків, внуків отих нещасних Марій, Катерин, Варьок, Чіпків, Левадних etc., etc. (героїв творів Мирного), що за них вболівала душа письменника й що про них розказав він у своїх творах яскраво і співчуло. Про це якось і писалось в місцевій пресі, але наслідків не чути поки. Так само в пресі майнула чутка й про проєкт призначення дружині Мирного пенсії

за заслуги її чоловіка перед громадянством. Можливо це вже здійснилось, але напевно не знаю.

Неможна ж бо припустити, щоб письменник Панас Мирний послав з-за могили докір невдячним до нього нащадкам. Ні, такого докору не почують ті, що позбавили себе ланцюгів неволі й недолі, які так вражали серце письменника, не забудуть свого печальника, який „свої муки зв'язав із муками миру“ й зостануться йому вдячні за його культурну працю. А він тепер з-за могили словами передмови до своїх оповідань („До музи“, р. 1885) так промовляє до „дітей та внуків“, що мають як його особисто, так і музу його судити за життя та працю :

„... Ми чесно свій вік прожили, (Музо з тобою!)

„Все найвище носили в душі і найкраще гріли у серці.

„Наші сльози гіркі перелили ми в сумні приповідки,

„Наші муки нелюдські зв'язали із муками миру,

„Коли ми й помилялись в чому — помилялися чесно,

„За душею не скрили нічого, про що думали й знали.

„Хай нас судять — ми готові до суду з тобою!

„Чи й розпинатимуть — на розп'ятті ми підемо сміло!

„Не страшна тому смерть, хто з тобою із малечку знався:

„Мучене чоло його ти закрасиш правди віночком!...“

— Розкішним, запашним і нев'янучим! — додамо ми упевнено, схиляючись у великій повазі перед світлим образом дорогого й незабутнього письменника Панаса Мирного й світлої справжньої людини — Панаса Яковича Рудченка.

Хай буде йому вічна пам'ять і слава!